

Одеський державний університет
Universitas nationalis Odessae

**Записки
з ономастики**

Випуск 4

Збірник наукових праць

**Opera
in onomastica**

Fascicullum 4

Одеса
«АстроПринт»
2000

ББК 81.031.4я5
3-324
УДК 801.311/.313(066)

Редакційна колегія

д-р філол. наук Ю. О. Карпенко (відп. редактор), канд. філол. наук
М. І. Зубов (заст. ред.), викл. С. М. Єрмошкін (відп. секретар)

д-р філол. наук Т. О. Бровченко, канд. філол. наук О. В. Данильченко,
д-р філол. наук І. М. Железняк, канд. філол. наук Г. Ю. Касім, канд.
філол. наук Г. Ю. Ковалевська, д-р філол. наук І. М. Колегаєва, д-р
філол. наук А. К. Смольська, канд. філол. наук Л. Ф. Фоміна, д-р філол.
наук Н. М. Шляхова, канд. філол. наук Т. Ф. Шумаріна.

Рекомендовано до друку Вченою радою ОДУ,
протокол № 8 від 27 квітня 1999 р.

*Видання здійснене за фінансової допомоги МВФ
у межах проекту 6205 «Українське мовознавство»*

з 4602000000-096 Без оголош.
549-2000

ISBN 966-549-458-9

© Одеський державний
університет, 2000

«НОВГОРОДСКИЕ ПИСЦОВЫЕ КНИГИ» ЯК ДЖЕРЕЛО
РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО АНТРОПОНІМНОГО
ФОНДУ

Корпус праслов'янських особових імен, утворених шляхом основоскладання, в усій повноті ще не відновлено. Найпоследовніше особові імена-композиції реконструюються укладачами Этимологического словаря славянских языков (так, у межах праслов'янської абетки від А до К подано 115(116) праформ, умовно приурочених до праслов'янського періоду), хоча, за твердженням О.М. Трубочова, тут цілком можливі пропуски [9:5, 6]. Наближений до повноти склад слов'янських двочленних імен з відповідним коментарем найближчим часом збирається опублікувати К. Римут [18:5].

Одним із джерел фактичного матеріалу, на основі якого можна частково заповнити вже існуючі лакуни, є «Новгородские писцовые книги» - оригінальна пам'ятка писемності XV-XVI ст. Наскільки нам відомо, єдина спроба реконструкції давнослов'янської антропонімії на основі географічних найменувань «Новгородских писцовых книг» належить І.В. Єфіменко. Дослідниця відновила 13 антрополексем: Всевидь, Братогость, Чадогость, Щитогость, Витоньгъ, Гостеньгъ, Милоньгъ, Радоньгъ, Дорогобудь, Житобудь, Любобудь, Милобудь, Чернобудь [2: 287-292]. На наш погляд, цю процедуру можна продовжити. Нижче подається ряд праслов'янських особових імен, утворених шляхом основоскладання. Вони збереглися в переважній більшості у складі топонімів історичної Новгородщини, в структурі яких наявний індивідуально-посесивний суфікс -j-.

***Ѓабѡдѣ**: ойконім Чабудь [6:VI, 962].

***Ѓагостѣ**: ойконім Чагоща [6:V, 307]. Сюди ж блр. Чагошчы [10:5, 381] — мікротопонім, топоніми Ѓагошце - в Словенії, Ѓагошта - в Боснії і Герцеговині [15: 115]. Пор. ще болгарське особове ім'я Чагост, XI ст. [4: 241]. Наведений фактичний матеріал може розцінюватися як доповнення до реконструйованого ***ĉagostъ** у [14:4, 10].

***Ѓанѣгъ**: ойконім Чанежъ [6: њIV, 119]. Пор. ще назву с.Чаниж на Львівщині, а також мікротопонім Ченіж (с.Кречів Іванчівськ. р-ну Волинськ. обл. [12:1, 571] < *Чаніж.

***Дивогостѣ**: ойконім Дивогоща [6: II, 38].

***Дорогѡжитѣ**: мікротопонім Дорогажить [6: VI, 352].

***Гомысльѣ**: ойконім Гомысль [6:1, 343].

***Гоньнѣгъ**: ойконім Гонези [6: V, 420]. Сюди ж назва поселення Гонезь у колишній Петербурзькій губ. [21:II, 426].

***Gojъslavъ**: ойконім Гославль [6: II, 561]. Пор. ще серб. Гојслав [1: 65], болг. Гоислав, XIII ст. [4:66], пол. Goślaw [20:102], чеськ. Hoj(i)slav [19: 76], слов'ян, (альпійськ.) Goizlau, XII ст. [16: 207].

***Gostil'ubъ**: ойконім Гостелюбль [6: VI, 189]. Сюди ж бол. Гости-люб, XIII ст. [4: 68], пол. *Goś(ci)lub [17: 87].

***Hotěmirъ**: ойконім Хотѣмирицы [6: I, 42]. Сюди ж слов'яні (альпійськ.) Chotemir, IX ст. [16: 205]. Як доповнення до відповідної статті, поданої В.М. Топоровим [8: 34].

***Хотънѣгъ** (?): ойконім Хотнѣжъ [6: III, 773]. Пор. також найменування населеного пункту Хотнежа (Малая, Большая) в колишній Петербурзькій губ. [21: IX, 531].

***Хотобѣдъ**: ойконім Хотобужи [6: V, 514]. Реконструкція з поєднувальним голосним -о- як паралель до *хотибѣдъ [14: 8, 84-85] чи *Хотѣбѣдъ, пор. пол. *Chociebaд [17:74]. Ймовірний вплив з боку структур на зразок *L'ubomilъ.

***Хотовидъ**: ойконім Хотовижи [6: III, 107]. Сюди ж назви поселень укр. Фотовиж (Сумська обл.), блр. Хотовиж - у колишній Могильовській губ. [21: IX, 532]. Як імовірна паралель з поєднувальним -о- до структур *Хотивидъ (пор. ойконім Фотивиж у колишній Орловській губ. [21: IX, 428] чи *Хотѣвидъ.

***L'ubojědъ**: ойконім Любоежа [6: V, 296]. Пор. також поселення Любоежа в колишніх Псковській Новгородській губ. [21: V, 290].

***L'uboněgъ**: ойконім Любонѣга [6: V, 169]. Пор. ще найменування поселення Любонез у колишній Псковській губ. [21: V, 291].

***L'uboradъ**: ойконім Любоража [6: V, 491]. Реконструкція підтримується серб. Лъуборад [1: 123], болг. Люборад, XIV ст. [4: 143] - як доповнення до відповідної статті з [14: 15, 178].

***L'ubovidъ**: лімномім Любовижа [6: V, 481]. Глибина реконструкції захищається наявністю болг. Любовид, XI ст. [4: 143], пол. *Lubowid [17: 93].

***L'udъžerъ** (?): ойконім Люджерицы [6: III, 822]. Як структурний різновид реконструйованих *L'udižerъ/*L'udožerъ [14: 15, 193]. Стосовно поєднувального голосного пор. псл. *L'udъmilъ [14: 15, 200], *L'udъněgъ [13: 158].

***Mirogostъ**: мікротопонім Мирогоща [6: VI, 494]. Пор. ще ойконіми ст.-укр. *Мирогощъ, XV ст. [7: I, 595] - сучасне с. Мирогоща на Ровенщині, блр. Мирогощъ-у колишній Могильовській губ. [21: V, 571].

***Mirojědъ**: ойконім Мирѣжа [6: VI, 8]. Пор. також поселення Мироеды на Псковщині [21: V, 571].

***Nedomyslъ**: ойконім Недомысль [6: III, 35]. Укажемо також на

поселення Недомысли - в колишній Новгородській губ., зафіксоване в іншому джерелі [21: VI, 118]. Як доповнення до [14: 24, 121].

***Nenajěďь**: ойконім Ненадь [6: I, 624]. Пор. ще назву поселення Ненаедова - в колишній Тверській губ. [21: VI, 138]. Як доповнення до відповідної статті в [14: 24, 169], де ономастичний матеріал відсутній.

***Radoměрь**: ойконім Радомерь [6: I, 662]. Сюди ж слвн. Radomerje [15:365]. Як паралель до *Radomigь, пор. болг. *Радомир [3: 149], серб. Радомир [1: 167], пол. Radomir [17: 106]. Див. ще [8: 50].

***Sědiměрь**: лімнонім Сядимерь [6: V, 53].

***Terbovidь**: ойконім Теребовижа [6: V, 115].

***Uneměрь**: ойконіми Унемерь, Вунемера [6: V, 353; 6: V, 125]. Як паралель до *Unemigь, відновленого В.М. Топоровим [8: 58-59].

***Utrogostь**: ойконіми Утрогошъ [6: IV, 57], Вутрогоща [6: V, 4].

***Vidogostь**: ойконім Видогоща [6: II, 552]. Пор. також особове ім'я лужицьк. Widogosti [19: 91].

***Vitogostь**: ойконім Витогошъ [6: IV, 37]. Пор. ще полаб. *Vitgost [19:91].

***Vojьgostь**: гідронім Вогоща [6: IV]. Вкажемо також на д.-рус. особове ім'я Воигость [5: 28].

***Vojьměрь**: ойконім Воимеричи [6: VI, 853]. Сюди ж поселення Воймерово/Воймирово - в колишній Калузькій губ. [21: II, 139]. Пор. серб. Воимбрь [5: 45] - особове ім'я. Реконструкція з другим компонентом – мєть може розглядатися як паралель до *Vojьměрь, пор., наприклад, рос. *Воймир < ойконіма Воймирово в колишній Тверській губ. [21: II, 139], болг. Воймир [4: 54], серб. Војмир [1: 57], пол. Wojmir [17: 125], чеськ. Vojmír [19: 92]. Див. ще [8: 60].

***Vojьslavь**: ойконім Воиславле [6: III, 847]. Для порівняння можна залучити назву поселення Voislavci в Македонії [15: 466]. Глибина реконструкції забезпечується наявністю д.-рус. Воиславъ Добриничъ, 1220 р. [12: 146], болг. Воислав, XIII ст. [4: 54], серб. Воислав [1: 56], пол. Wojślaw [17: 125], чеськ. Vojslav [19: 92].

***Žirobođь**: ойконім Жиробудь [6: III, 226].

Реконструктивні пошуки в запропонованому напрямі можна продовжити.

1. Грковић М. Речник личних имена код Срба. - Београд, 1977.
2. Сфіменко І.В. До слов'янської відантропонімії топонімії (на матеріалі «Новгородських писцевих книг») // Пам'ятки писемності східнослов'янськими мовами XI-XVIII ст.: М-ли наук, конференції, пам'яті Л. П. Жуковської.-К., 1995.-Вип. 2.
3. Заимов Й. Български географски имена с -ъ. - София, 1973.
4. Заимов Й. Български именник. - София, 1988.
5. Моршкин М. Славянский именов. - Спб., 1867.
6. Новгородские писцовые книги, изд. Археографическою комиссиею. — Спб., 1859-1910.-Т. 1-6 и указатель.
7. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. / Ред. Л. Л. Гумецька, І. М. Кер-ницький. - К., 1977-1978. - Т. I-II.

8. Топоров В. Н. Пра斯拉вянская культура в зеркале собственных имен (элемент *mir-) // XI Международный съезд славистов: История, культура, этнография и фольклор славянских народов. Докл. российской делегации. - М., 1993.
9. Трубачев О. Н. Пра斯拉вянская ономастика в Этимологическом словаре славянских языков: Вып. 1-13//Этимология 1985. -М., 1988.
10. Тураўскі слоўнік / Рэд. А.А. Крывіцкі. - Мінск, 1982-1987. - Т. 1-5.
11. Тупиков Н. М. Словарь древнерусских личных собственных имен // Записки Отделения рус. и славян, археологии Импер. русского Археолог. общества, 1903. - Т. 6.
12. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся (краєзнавчий словник від найдавніших часів до 1914 р.). - Вінніпег, 1984-1986. - Т. I-II.
13. Шульгач В.П. Праслов'янський гідронімний фонд (фрагмент реконструкції). - К., 1998.
14. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. Лекс. фонд / Под ред. О.Н. Трубачева. - М., 1974-1999. - Вып. 1-25.
15. Imenik mesta. Pragled svih mesta i opština, narodnih odbora srezova i pošta u Jugoslaviji. - Beograd, 1956.
16. Kronsteiner O. Die alpenlawischen Personennamen. - Wien, 1981.
17. Malec T. Budowa morfologiczna staropolskich złożonych imion osobowych. - Warszawa, 1971.
18. Rymut K. Zasób leksemów w prasłowiańskich imionach złożonych // Onomastica, 1993. - Roc. 38.
19. Svoboda J. Staročeská osobní jména a naše příjmení. - Praha, 1964.
20. Taszycki W. Rozprawy i studia polonistyczne. I: Onomastyka. —Wrocław- Kraków, 1958.
21. Russisches geographisches Namenbuch / Begr. von M. Vasmer. — Wiesbaden, 1962-1980. -Bd 1-X.

В. В. Лучик
МОТИВИ НОМІНАЦІЇ ВОДНИХ ОБ'ЄКТІВ В
ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ І ТЮРКСЬКИХ МОВАХ (на матеріалі
гідронімії Середнього Дніпро-Бузького межиріччя)

Відомо, що процес мислення і відображення навколишнього світу відбувається принципово однаково в мозку людини будь-якої раси чи національності. Однак характер усвідомлення сприйнятих реалій та мовні засоби їх номінації у різних народів, як правило, різні, що свідчить про нетотожність мови й мислення і про особливості відбиття національної ментальності та "картини світу" в конкретних мовах. У деяких народів така ментальність може бути ледь відмінною (наприклад, у генетично споріднених і близьких за умовами розвитку народів), а в інших вона помітно різниться (наприклад, у народів, що належать до різних етномовних сімей чи знаходяться на різних ступенях розвитку цивілізації). Однією з мовних сфер, де виявляється помітною специфіка усвідомлення навколишнього середовища носіями мов різних сімей, є гідронімія, яка досить добре зберігає номінативні особливості різних епох.

У Середньому Дніпро-Бузькому межиріччі, на матеріалі якого проводиться аналіз, представлені гідроніми двох мовних сімей - індоєвропейської і тюркської. За відбором мотиваційних ознак для називання водних об'єктів індоєвропейські гідроніми, основу яких становлять праслов'янські й українські назви, характеризуються відносною спільністю й одноплановістю. Що ж до тюркомовних назв, то вони частково відрізняються від індоєвропейських у виборі мотивів номінації, у зв'язку з чим виникають певні підстави для протиставлення й порівняння в рамках досліджуваного ареалу двох мікросистем - гідронімії індоєвропейських мов і назв тюркомовного походження. Незважаючи на регіональне обмеження й кількісно-хронологічну диспропорцію (гідроніми тюркського походження в кільканадцять разів поступаються назвам з індоєвропейських мов і охоплюють менш тривалий період формування - з II пол. I тисячоліття до XVIII ст. н.е.), кожна з порівнюваних груп гідронімів у значній мірі відбиває "загальносімейні" номінаційні ознаки.

До найдавніших утворень (не пізніше III тисячоліття до н.е.) належить прайндоєвропейська з походження назва місцевості і річки *Уман(ка)*

¹ Умовні скорочення подаються за зазначеною працею автора

л.Ятрані п.Синюхи л.Пд. Бугу; Urna [12: 580], утворена від і.-с. *au- "віддалятися; зникати; далечінь; далекий; далеко і т.ін." за допомогою форманта *-ma/*-mana з атрибутивним значенням, буквально "віддалена місцевість, річка" (докладно про походження автохтонних гідронімів досліджуваного ареалу див. [7: 6-175]). Після розпаду етномовної індоєвропейської спільності (з кін. III тисячоліття до н.е.) і до розпаду праслов'янської мови (серед. I тисячоліття н.е.) в Середньому Дніпро-Бузькому межиріччі переважають гідроніми праслов'янського походження з переважно "водною" або іншою географічною семантикою: р. **Тясмин** п.Дніпра [12: 576-575] < ***тєсмьнь** "порубіжжя, межа" < *tes-/ *tєs- "тєсати, робити зарубку і т.ін." + *-ma / *-men'; стр. **Сроса** в бас. р.Синиця л.Пд.Бугу (с.Шамраївка Ульяновськ. р-ну [9]) < псл. *сь- "гарний, добрий; великий" + *rosa "вода, волога"; б. **Санота** на узбережжі Дніпра (с.Деріївка Онуфрїївськ. р-ну [1]) < псл. *san- "рідкий, текучий" + *-ota; р. **Буки** п.Плетеного Ташлика л.Синюхи л.Пд. Бугу (с. Новомиколаївка Новоукраїнськ. р-ну [9]) < псл. *bukъ "місце у водоспаді, де вода вирує при падінні, яма, вибита водою; водоверть"; стр. **Муха** в бас.Синюхи л.Пд.Бугу (с.Підвисоке Новоархангельськ. р-ну [1]) < псл. *muxa < і.-с. *meu(s)- "вогкий; трухлявий, брудний"; р. **Вись** л.Синюхи л.Пд.Бугу [12: 85] < псл. *vis- "рідина; розливатися, текти"; р. **Висунь** п.Інгульця п.Дніпра [12: 104] < псл. *vis- "рідина; розливатися, текти" + *unь; б. **Линиц(ка)** п.Інгулу л.Пд.Бугу [2] < псл. *lina/ *lєna "місце збирання талої води, що стрімко сходить зі схилів, утворюючи бурхливі потоки чи невеличкі річки" + *-ina; р. **Тікич** п.Синюхи л.Пд.Бугу [3,3: 294] < псл. *tyk-/ *tьk- + **-ичь** "вибиті (водою) впадини чи штучно створені ями, які служили межовими знаками на лузі" та ін.

Унаслідок міграцій та міжетнічних контактів паралельно закріплювалися гідроніми з інших давніх індоєвропейських мов: фракійської: р. **Ятрань** п.Синюхи л.Пд.Бугу [12:641] < *je-tr- "швидкий, стрімкий (про воду)"; іллірійської: руч. **Калабарка** л.Тясмину п.Дніпра; **Калабарокъ** [12: 228] < *Kalabara < *kal- "чорний, брудний" і *bara "маленька річка, ручай"; іранської: р.Дніпро [12:173] < don (danu) "ріка, вода" + ірг- остаточно не з'ясованого походження; готської: **Південний Буг** < **Богъ** < ***Bagossola** < bak- "потік, ручай".

Це, звичайно, не всі дослов'янські, праслов'янські та іншомовні індоєвропейські гідроніми (докладно про давні іншомовні гідроніми індоєвропейського походження див. [8: 5-20]). Однак і ці давні назви виявляють чітку картину основних мотивів номінації - домінування гідронімів, що виникли за фізико-географічними ознаками об'єктів і мають переважно основи: 1) з різнотипною "водною" семантикою;

2) з різноманітною "сухопутною" семантикою. Серед обох груп переважають похідні від архаїчних чи продуктивних географічних термінів. Інші мотиви номінації, які стали продуктивними в так звану історичну добу (за відношенням чи належністю водних об'єктів до рослин, тварин, населених пунктів, людей і т.ін.), у дослов'янських гідронімах представлені поодинокими прикладами (наприклад, р. *Турія* п. Великої Висі л. Синюхи л. Пд. Бугу [12: 575] < псл. *turъ> "буйвіл" + жа в посесивному значенні) або й зовсім відсутні.

Така номінаційна закономірність в основному зберігається в прото-, давньо- й староукраїнських назвах: р. *Лугул* л. Пд. Бугу [12: 222-223] < *Qgъль> "місцевість між річками, що сходяться; клин чого-небудь; край, кінець, житло"; п. рук. Дніпра *Конотопка* [12: 268] < *konotorъ "болото, драговина, де загрузали коні"; р. *Помічна* л. Чорного Ташлика л. Синюхи л. Пд. Бугу [12: 437] < *пмок* "скріплені між собою в'язки горсток конопель, прикладених дерканом і занурених у воду річки чи ставка дия вимокання" + *-на* та ін. (Саме в цей постпраслов'янський період паралельно закріплюються замість іншомовних індоєвропейських тюркські утворення). Однак з кожним новим етапом формування автохтонних гідронімів спостерігається поступове урізноманітнення мотивів номінації, а в староукраїнську добу й, особливо, в останні століття система найпродуктивніших мотивів номінації стає розмаїтою за рахунок різнотипних похідних з відносним чи присвійним значенням (період втрати тюркомовного впливу і закріплення іншомовних слов'янських та східнороманських назв): б. *Підмакарівська* (с. Макаріха Знам'янськ. р-ну [9]), став *Комишуватий* (с. Погребнякове Новгородківськ. р-ну [1]), р. *Писарівна* л. Інгулу л. Пд. Бугу [12: 422], *Броварна* п. Синюхи л. Пд. Бугу (с. Нерубайка Новоархангельськ. р-ну [9]) та ін. При цьому домінуюча в давні часи мотивація фізико-географічними (водними чи сухопутними) ознаками об'єкта залишається високопродуктивною: б. *Топильце* (с. Верещаки Олександрівськ. р-ну [9]), мочар *Мокрятина* (с. Даріївка Кіровоградськ. р-ну [9]), р. *Крутоярка* л. Інгулу л. Пд. Бугу [12: 298] та ін. Така ж картина спостерігається серед неавтохтонних слов'янських і східнороманських назв пізнього походження: б. *Дача* (с. Іванівка Світловодськ. р-ну [1]) < рос. *дача* "лісова ділянка - самотійна господарська одиниця" [13, 2: 215; 4, 2: 15], р. *Дригенья* л. Тясмина п. Дніпра [12: 61] < пол. *drygać* "дрижати" + -eńa, оз. *Лаки* (с. Клинове Голованівськ. р-ну [9]) < молд., рум. *lac* "озеро, став" [4, 3: 186] та ін. (докладно про іншомовні слов'янські та східно-романські гідроніми пізнього походження див. [8: 52-66]).

Зважаючи на те, що тюркські племена з'явилися на теренах сучасної України лише після прусування з Алтаю вглиб Західної Європи

войовничих гунів (IV -V ст. н.е.), назви тюркського походження закріплюються в досліджуваній гідронімії лише з II половини I тисячоліття і до XVIII ст. Пізніший характер тюркізмів порівняно з праслов'янськими і давніми індоєвропейськими назвами частково компенсується значно повільнішою архаїзацією лексики тюркських мов [див. 6: 31].

Основною відмінністю тюркомовної гідронімії з номінаційного погляду є відсутність на будь-якому хронологічному зрізі явно домінуючої "водної" мотивації. На приблизно тридцять зафіксованих нами тюркізмів припадає понад десять мотивів номінації з невисокою продуктивністю більшості з них. Основи таких гідронімів указують на: 1) непридатність води для вживання: р.*Аджамка* л.Інгулу л.Пд.Бугу; *Аджинка* [12: 19] < д.-тур. *аджы* "гіркий" (докладно про походження гідронімів з тюркськими основами див. [8: 21-51]); 2) характер води: дж.*Бургелі* (с.Веснянка Добровеличківськ. р-ну [9]) < тур. *burge* "свердло" + -іі/-лу з відносним значенням, р.*Ірклій* п.Тясмину п.Дніпра [12: 223] < тюрк. *irk-* "зупинятися; збиратися у вмістилище, нагромаджуватися (про воду) і т.ін." + -іі/-лу, р.*Кайнар* п.Синюхи л.Пд.Бугу [12: 228] < осман. *кайнар* "джерело, що сильно б'є"; 3) заболоченість: р.*Цибульний* п.Дніпра [12: 598] < тюрк. *sibinlik* "болотяна місцевість, де багато комарів" ; 4) колір води, ґрунту, місцевості: р.*Кагарлик* л.Синюхи л.Пд.Бугу [12: 226] < д.-тюрк. *когар* "робитися синім, блакитним", осман. "робитися зеленим, синім" + -іу/-лук, р.*Корабельна* л.Пд.Бугу [12:86] < тур. *кара* "чорний" + *bâl/bel* "горб, ущелина, вузький прохід в горі"; 5) незасвоєність місцевості: б. *Байдан* (с.Каніж Новомиргородськ. р-ну [1]) < татар. *байдан/майдан* "пустир, незабудоване місце"; 6) рельєфні особливості: б.*Бар'як* (с.Вікнина Гайворонськ. р-ну [1]) < тюрк. *байрак* (укр.діал. *бар'як*) "ліс у яру, в долині або яр, порослий лісом, чагарником", яр. *Сучку* л.Малої Висі л.Великої Висі л.Синюхи л.Пд.Бугу [10]) < тюрк. *су (у)* "вода, струмок, річка, озерце" + *чоку* "вершина, пік"; 7) характер ґрунту, берега: р.*Кільтінь* л.Великої Висі л.Синюхи л.Пд.Бугу [12: 250]) < тур. *кіл* "глина; болото, багноюка" + *тан* "ріка", р.*Ташлик* л.Чорного Ташлика л.Синюхи л.Пд.Бугу [12: 556]) < тюрк. *таш* "камінь" + -іу/-лук; 8) формальну подібність: р.Сагайдак л.Інгулу л.Пд.Бугу [12: 482] < тюрк. *сагайдак* "лук; чохол для стріл та лука"; 9) місцезнаходження: б. *Туш* у бас. Чорний Ташлик л.Синюхи л.Пд.Бугу [11] < тюрк. *туш* "протилежне місце"; 10) наявність риби, тварин: б. *Баличка* (с. Могутне Кіровоградськ. р-ну [1]) < тюрк. *балик* "риба", р.*Громоклія* п.Інгулу л.Пд.Бугу [12: 156]) < тюрк. *argamak/argumak* "породистий кінь" + -іі/-лу, р.*Сугоклія* в бас.Інгулу л.Пд.Бугу [12: 538-539] < д.-тюрк. *sogag* "сайга, дика коза" + -іі/-лу; 11) відношення до власників, родичів і т.ін.: р *Біанка*

л.Інгулу л.Пд.Бугу [3, 2: 155]) < тюрк, **бий** "правитель; глава клана чи племені, підлеглий вождь; знатна особа, начальник тощо" + **ян** (**йан**) "сторона, бік, оточуюча місцевість, околиця", б.**Бабаличка** (с.Могутне Кіровоградськ. р-ну [1]) < тюрк, **бабалик** "гесть, вітчим"; 12) сакральність географічних об'єктів: р.**Мамайка** л.Інгулу л.Пд.Бугу [5] < **мамай** "кам'яна статуя в степу" < Мамай (особове ім'я визначного татарського хана XIV ст.), колод. **Мей** (с.Велика Виска Маловисківськ. р-ну [9]) < д.-тюрк. **май** "святий, священний", **умей** "дух води й землі", стр.**Пірсу** (с.Котівка Нвомиргородськ. р-ну [9]) < тюрк. **пір** "святий" + су(у) "вода, струмок, річка, озерце"; 13) символічну множинність: р.**Вешка** п.Інгульця п.Дніпра [12: 47] < тюрк, беş "п'ять" + каја "скеля", р.**Беш-Байрак** пр.Мертвоводу л.Пд.Бугу [12: 47] < тюрк, **беш** "п'ять" + **байрак** "ліс у яру...".

Базуючись на спільних з індоєвропейськими мовами мотивах номінації, тюркізми мають, крім відзначеної, і деякі інші особливості в продуктивності їх використання (наприклад, часте повторювання назви **Ташлик** для різних водних об'єктів) або ж інші мотиваційні ознаки (наприклад, досить регулярну реалізацію сакральних утворень чи не притаманну для індоєвропейців символічність числа "п'ять").

Загальний стан у системі тюркомовної номінації водних об'єктів пояснюється кі лькома причинами: 1) специфічними екстралінгвальними факторами (кочівний спосіб життя, мусульманська віра, азійська культура і традиції тощо); 2) особливістю тюркських мов, які завдяки аглютинативному типу, ізафету, синкретичності іменних основ і т.ін. розширюють номінативні можливості лексем; 3) пізнішим рівнем реконструкції і часом виникнення тюркських назв, через що первісні традиції називати водні об'єкти переважно за власне водними ознаками частково втрачені (можливо, вони значно стабільніші на автохтонних для тюрків теренах); 4) відсутністю тюркомовного впливу на формування досліджуваної гідронімії протягом останніх майже трьох століть; 5) меншою відмінністю між тюркськими мовами, ніж між індоєвропейськими, через що в тюркомовній гідронімії спостерігається відносно менша кількість номінативних варіантів на позначення одних і тих же мотиваційних ознак.

1. Анкета ономастична кафедр української мови й філологічних дисциплін Кіровоградського педуніверситету, укладена за зразком відповідної анкети Інституту української мови КАНУ для збирання матеріалу в Кіровоградській області (1985-1992 рр.).
2. Военно-топографическая карта России, составленная в масштабе 3 версты в дюйме. 50-60 гг. XIX в. ЦНБ НАНУ, зал картографії.

3. Географічна енциклопедія України: В 3-х т. / Відп.ред. О.М. Маринич. - К.: УРЕ, 1989-1993.-Т.1-3.
4. Етимологічний словник української мови: В 7-ми т. / Гол. ред. О.С.Мельничук. - К.: Наук, думка, 1982-1989.-Т.1-3.
5. Генеральная карта Новороссийской губернии, разделенной на уезды. 1779 г. ЦНБ НАНУ, зал картографії.
6. Клоусон Дж. Лексико-стилистическая оценка алтайской теории. - Вопросы языкознания, 1969. - № 5.
7. Лучик В.В. Автохтонні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. - Кіровоград, 1996.
8. Лучик В.В. Іншомовні гідроніми Середнього Дніпро-Бузького межиріччя. - Кіровоград, 1999.
9. Матеріали ономастичних експедицій у Кіровоградській області, проведених кафедрами української мови й філологічних дисциплін Кіровоградського педуніверситету (1985-1991 рр.).
10. Подробная карта Херсонской губернии Александрийского и Елизаветградского уездов / Сост. Говен. 1818. ВІАР, ВУА, ф.846, оп.16, од.зб.20090.
11. Рябков П.З. Карта Елизаветградского уезда. Поч. XX ст. ЦНБ НАНУ, зал картографії.
12. Словник гідронімів України. - К.: Наук, думка, 1979.
13. Словник української мови: В 11-ти т. / Гол. ред. І.К. Білодід. - К.:, 1970- 1980. -Т.І-ХІ.

Е. Н. Степанов
ФАКТОРЫ ФОРМИРОВАНИЯ ОДЕССКОЙ
УРБАНОТОПОНИМИИ

Первичными при формировании большинства топонимических систем являются естественные (природные) факторы: геофизический, географический, климатический, экологический. Так, в любой местности можно встретить топонимы, находящиеся в антонимических отношениях по признаку величины, цвета, высоты расположения относительно друг друга, удалённости или направленности от условного центра. Например, посёлки Великодолинское и Малодолинское в Овидиопольском районе Одесской области возникли в XIX веке как поселения немецких колонистов Большой Либенталь и Малый Либенталь; Рио-Бланко (Rio Blanco) и Рио-Негро (Rio Negro) в Южной Америке (сравните: реки Белые и Чёрные в России); Верхнеудинск и Нижнеудинск; Восточное Самоа (Eastern Samoa) и Западное Самоа (Western Samoa).

Первоначальные наименования географических объектов обычно связаны с природными особенностями этого объекта. Например, город Голд-Кост (Gold Coast) в Австралии и пляж Золотой Берег в Одессе; Карадаг в Крыму, Чёрные горы к северу от Скалистого хребта Большого Кавказа, горный массив Шварцвальд (Schwarzwald) в Германии, Монтенегро (Montenegro) - италийское название Черногории на Балканах.

Вторичными в процессе формирования топонимических систем являются социальные факторы: исторический, политический, идеологический, этнический, культурный, экономический, часто выступающие в комплексе. Так, улица Банковская в Одессе получила своё название по геофизическому признаку местности, в которой она расположена (Водяной балке). Однако за основу взято не русское литературное овраг, не украинское яр, яруга, а используемое на юге России и в степной зоне Украины слово балка. Известно, что Одесса расположена в засушливой степной зоне. По поводу появления на карте города в XIX в. в районе Пересыпи улицы Лесной выдвигается несколько версий. В основе историко-экономической версии - производные ЛСВ лексемы лес: доски, пиломатериалы, дрова. Здесь, в непосредственной близости от порта и железной дороги, находились лесной склад И.Левитина и лесопильный завод Русского Общества Пароходства и Торговли. Сегодня их нет, а улица окружена другими промышленными предприятиями. Мы в качестве ведущей выдвигаем эколого-историческую версию, лингвистической базой которой является основной ЛСВ лексемы лес: участок земли, где растёт много деревьев. Немногие одесситы сегодня знают, что в конце 20-х годов XIX в. здесь, на пересыпских песках, под руководством Ганса Германа в целях борьбы с пылью и сыпучим грунтом, угрожавшим городу и порту, было высажено 200 десятин лесных плантаций и 15 десятин лесных школ [6: 27]. Этот лесопарк, называвшийся Левшинской плантацией, по площади превышал все вместе взятые парковые зоны Одессы середины XIX в [7: 123 - 124]. Отсюда же начинается дорога на Хаджибейский лиман, на берегу которого в 20-е годы XIX века был создан лесопарк с прудом [7:72]. Некоторые одесситы склонны думать, что здесь начиналась дача градоначальника (Ришельевская дача, Дюковский сад), поскольку улица ведёт к устью Водяной балки, в которой и находится нынешний Дюковский парк. Есть горожане, которые думают, что на слободских склонах рос в начале XIX в. лес, а улица упиралась в эти склоны.

Кроме того, в устье балки находился Городской став [1]. Имеется также мнение о том, что этим названием жители выдавали желаемое за действительное (Данные опроса 1998 г.).

Природные и социальные факторы универсальны. Однако система урбанотопонимов имеет особенности, существенно отличающие её от других топонимических систем.

Город - форма общественного расселения людей на определённом участке земли, подверженном обустройству в целях получения наибольших удобств для их физического существования. В этих условиях подвержен изменениям природный ландшафт этой территории. Следовательно, естественные факторы формирования системы урбанотопонимов актуальны, как правило, на этапе стихийного освоения городских земель. Стихийное освоение земель в пределах нынешней Одессы фиксирует немного таких топонимов, поскольку вслед за ним идёт плановое освоение территории и получают развитие вторичные факторы формирования топонимической системы, соперничая между собой за большую или меньшую значимость. Так, сегодня, как и 200 лет тому назад, горожане пользуются топонимами Пересыпь, Фонтан, Кривая Балка, которые, кроме геофизического, подверглись влиянию лишь этнического фактора на этапе их возникновения (пересыпь, а не коса; фонтан, а не колодец, не ключ и не источник; кривая балка, а не кривой овраг, лог, яр, буерак, байрак). Указанные урбанотопонимы возникли как названия реальных географических объектов, существовали как самостоятельные ойконимы и лишь волею судьбы оказались в черте города.

Географический фактор лежит в основе годонимов Приморский бульвар, улицы Приморская, Окружная, Прямая, Косвенная, Крайняя, Пересыпские, переулки Высокий, Ломанный, Поперечный, Заливные. Из возникших в течение последних двадцати лет - эргонимы и эрготопонимы рынки Южный, Северный, Восточный. Самый молодой - последний. Возникнув как стихийный рынок на перекрёстке улицы Ак. Заболотного и проспекта Добровольского, этот рынок долгое время не имел названия. На жилмассиве Котовского основным является рынок Северный, хотя район находится на северо-востоке города и соседствует с железнодорожной станцией Одесса-Восточная. Вступил в действие закон ряда [4: 33 - 38], и в полутора километрах юго- западнее Северного появился Восточный рынок. Это название никак не связано с торговлей восточными товарами.

Ведущими в формировании урбанотопонимии являются социальные факторы. В топонимических процессах Одессы XIX в. наиболее сильны социально-экономический и этнический факторы. Как и в иных городах Российской Империи и других европейских стран, микротопонимия Одессы ярко отражает отношения частной собственности в обществе. Наиболее показательны правила указания адреса в корреспонденции и рекламе.

В справочниках конца 19 - начала 20 в. адреса магазинов, фабрик, мастерских, контор, учебных заведений, госучреждений, даже духовных заведений содержали обязательное указание владельца домостроения. Например: Русские виноградные вина, Грече Э.,- Красный переулочек угол Полицейской, дом Попандопуло; Трактир "Париж", Степанов П.И. - Дерibasовская улица, дом Бирюкова; Училище "Эшибот" - Базарная улица №35, собственность тройской общины; Первая Ришельевская гимназия - угол Садовой и Торговой, собств. дом; 5-ое почтовое отделение - Новоконная площадь, дом Тильгала, №32; Полицейский участок - Разумовская ул., д. Сахновского; Первая новая синагога - Пушкинская ул., собств. дом и под. [5]. (Заметим, что население Одессы по переписи 1897 года составляло более 404 тысяч человек [9: 4]. Это был третий по величине город Российской Империи после столиц, Санкт-Петербурга и Москвы). С отношениями частной собственности связаны многие одесские антропотопонимы XIX - начала XX вв. Так, нынешняя ул.Толстого называлась Гулевой по фамилии одного из домовладельцев Гулева; ул.Отрадная именовалась улицей Халайджогла по фамилии владельца этого участка бывшего Ботанического сада; Ю.Мелло принадлежали участки по обеим сторонам переулочка Меля (5-го Бассейного); Вагнеровский пер. - вдоль участка В.Вагнера; в Андросовском переулочке находились склады купцов Андросовых; в Авчинниковском (Грязном) - владения городского головы (1827 - 1830) Ивана Авчинникова, на ул.Маразлиевской (Новой) - владения городского головы (1878 1895) Г.Г. Маразли, в начале Воронцовского переулочка - дворец генерал-губернатора Новороссийского края (1823 - 1854) М.С. Воронцова, в конце ул.Разумовской - дворец и хутор графа Разумовского, в конце Пишоновской - хутор чиновника Пишона, Липинские переулочки на территории хутора командора Липинского. Переулочек Раухвергера (Пироговский) - территория бывшей дачи Раухвергера, отдавшего городу эту землю для прокладки трамвайного пути в 1911 году [3: 118]. Дача Ковалевского - улица, проходящая по землям владельца первого одесского водопровода. Известно, что Картамышевский пер. (пер.М. Расковой) долгое время неофициально называли Вульфовским по фамилии домовладельца, жившего на углу ул.Картамышевской и этого переулочка.

Социально-экономический, культурно-исторический и социально-политический факторы лежат в основе микротопонимов города, связанных с сословным делением и профессиональными занятиями его жителей, с хозяйственной деятельностью горожан. В XIX веке это топонимы и агоронимы Дворянская, Княжеская, Мещанская, Ремеслен-

ная, Мастерская, Старорезничная, Кузнечная, Ямская, Рыбачья, Бу гаёвская улицы, Каретный и Графский переулки, Матросская слободка, Извоищья слобода, Рыбачья балка, Голопузовка; Ближние и Дальние Мельницы и ул. Мельничная, ул. Кирпичнозаводская, ул. Канатная (с канатными заводами Мешкова и Новикова), ул. Виноградная (с участками болгарских колонистов, привёзших в Одессу культуру возделывания винограда), улицы Торговая, Базарная, Староконный рынок, Старосенная площадь, Строительный и Химический переулки и др.

После Великой Отечественной войны в микропонимии города наблюдаются процессы, связанные с промышленным бумом в стране и усилением зависимости граждан от производственного коллектива и профсоюзов. Крупные предприятия строили для своих работников жильё или выделяли участки под застройку. Так возникли на карте города ул. Профсоюзная, посёлок СРЗ (Судоремонтного завода) и улицы Судостроительная, Доковая, Танкерная, Корабельная, посёлок ЗОР (завода сельхозмашиностроения им. Октябрьской революции) и ул. Зоровская, посёлок и улица Нефтяников, посёлок Моряков, Китобойные улица и переулки, ул. Офицерская, Джутовый переулок - дома и участки рабочих Джутовой фабрики, Радиальный и Конструкторский - рабочих и конструкторов завода радиально-сверлильных станков, ул. Самолётная - служащих аэропорта, Трамвайная и Троллейбусная - работников трамвайно-троллейбусного управления. Улица Транспортная застроена на средства Одесской железной дороги. Использование гиперонима для создания этого топонима свидетельствует о том, что железнодорожный транспорт в это время является основным в стране. В этом же ряду находятся Сахарный посёлок, ул. Химическая, Суперфосфатная. Многие из перечисленных единиц являются эрготопонимами. В формировании эрготопонимов пос. ЗОР и ул. Зоровская, пос. Большевик (линолеумного завода "Большевик") заметно влияние не только социально-экономического, но и идеологического и историко-политического факторов. Метафорически звучат новые неофициальные, но бытующие среди одесситов с начала 90-х годов XX в. урбанотопонимы Царское Село и Белый Город (дома и квартиры "царей" жизни и "белых" людей, "белых воротничков"), Жлобоград (жилмассив Котовского - наименее привлекательный для имущих слоев населения район города), Палермо (пос. Шевченко и пригородное село Корсунцы - один из районов проживания дельцов наркобизнеса), Пентагон (жилмассив военного ведомства Ульяновка), Поле Чудес ("в нищее время так красиво строят для простых людей"). Такие неофициальные топонимы, как правило, окрашены отрицательной коннотацией. Они свидетельствуют о процессах расслоения постсоветского общества и негативном отношении к этим процессам большинства граждан.

Для топонимии Одессы, как и любого города, чрезвычайно важен фактор пространственной ориентации, соединяющий в себе элементы географического, исторического и некоторых других факторов. К этой группе топонимов, в первую очередь, относятся годонимы и дромонимы, называющие улицы и дороги, по которым проходил ранее или проходит сегодня путь к определённым географическим объектам. Например, полтора века назад основной путь на Москву проходил по ул.Московской через Ярмарочную площадь и Балтскую дорогу. Сегодня Балтская дорога стала тупиковой улицей, а ул.Московскую переименовали, поскольку основное движение на Москву осуществляется по новому Ленинградскому шоссе. По этой же причине переименовали Старо-Киевскую дорогу. А вот роль Николаевской, Овидиопольской, Люстдорфской дорог, Тираспольского и Дальницкого шоссе не уменьшается. Сегодня нет Куяльницкой дороги, проходившей через Шкодову гору, но сохранилась Хаджибейская дорога, поскольку на Куяльницкий лиман едут более коротким путём по ул.Лиманной, а на Хаджибей трамвай едет по старому маршруту.

Географический фактор учитывался при застройке многих окраин Одессы. Так, в XIX в. на Молдаванке появилась ул.Средняя, разбившая её пополам на северную и южную части, на Слободке Романовке - ул.Городская (дромоним - кратчайший путь в город) и ул.Средняя, на Ближних Мельницах - ул.Центральная. В послевоенной плановой застройке частными домами пос.Котовского (50 - 60-е гг.ХХ в.) тоже учитывался географический фактор - все продольные улицы, параллельные Старо-Киевской дороге, носят названия только сонаправленных географических объектов: улицы Курская, Крымская, Керченская, Ростовская, Днепропетровская (последний из этих годонимов сегодня стал дромонимом). В Кишинёв по этой дороге не проехать, потому ул.Кишинёвская поперечная. Фактор пространственной ориентации учтён также в таких микропонимах, как Херсонская и Тираспольская улицы (по названию двух застав на границе порто-франко 1823 - 1826 гг.), две Церковных, Тюремная, Присутственная, Манежная, Полицейская, Гимназическая, Комитетская, Земская, Госпитальная, Водопроводная, Бассейная, Карантинная улицы, Ботанический, Приютский, Судебный, Вокзальный, Театральный, Обсерваторный переулки, Соборная площадь и др. Многие из таких названий актуальны или были бы актуальными и сегодня.

Политизация Российского общества в конце XIX - начале XX века повлияла на то, что ведущими в формировании урбанотопонимии

становятся идеологический, социально-политический и исторический факторы. Эти факторы, разумеется, оказывали влияние на урбанотопонию XIX в., охраняя устои самодержавия и христианства. В Одессе первым таким топонимом стала ул.Екатерининская. Затем появились улицы Дерibasовская, Ришельевская, Воронцовская, Коблевская, Александровский проспект, ул.Петра Великого, мосты Строгоновский и Коцебу, Александровский парк, улицы Суворовская, Новосельского, Николаевский бульвар. Как правило, конкретные события и личности, в честь которых назывались городские объекты, определённым образом повлияли на историю Одессы. Учитывая закон относительной негативности названий [4: 38 - 42], можно заключить, что основной религией в Одессе до событий 1917 года было православие: группе видовых микротопонимов в честь православных праздников и святых (Преображенская, Успенская, Троицкая, Михайловская, Прохоровская, Мариинская, Пантелеймоновская улицы, Алексеевская площадь, Казанский рынок) противопоставлены в системе родовые микротопонимы в честь неправославных религиозных конфессий (Еврейская улица, Лютеранский и Евангелический переулки).

Формирование одесского микроэтноса с особенностями менталитета, в основе которого свободолубие, независимость, национальная и религиозная терпимость, авантюризм, исторически и этнически обусловлено. Исторический и этнический факторы сформировали свою подсистему одесских микротопонимов. В первые десятилетия жизни города, когда переселенцы из разных стран старались селиться колониями и сообща заниматься привычным для себя промыслом, появились этнонимы Верхняя немецкая колония, Нижняя немецкая колония, Греческие улица, базар, площадь и фонтан, Еврейские улица и базар, Молдаванка, Булгарка, улицы Болгарская (Сербская) и Колонистская, Арнаутская слободка, Арнаутские улицы, Итальянская и Цыганская улицы, Польские улица и спуск. К более поздним образованиям относятся этнонимы Французский бульвар и Итальянский бульвар. Топонимы, указывающие на турецкое или французское происхождение жителей, не могли появиться в начале XIX века по идеологическим соображениям, хотя французских колонистов в Одессе было много, а турки, жившие в Хаджибее до захвата его Россией, уехали не все. По идеологическим соображениям, в начале XX в. появился Французский бульвар, а и советское время - Испанская улица (в честь испанских республиканцев), Венгерская, Индийская, Белорусская, Эстонская, Грузинская, Молдавская, Литовская, Латвийский спуск и под., а также в честь городов-побратимов (Сегедская, Марсельская, Варненская), столиц союзных республик (Минская, Рижская, Кишинёвская).

Закономерным является факт неприятия жителями города этнопонимов от этнонимов *русский, украинец*. Действие закона относительной негативности названий даёт основания говорить о том, что евреи, греки, французы, албанцы, молдаване, болгары, сербы, итальянцы, поляки, немцы не были основным населением Одессы. Большинство составляли украинцы и русские. Ни один топоним в Одессе не содержал и не содержит компонента, однокоренного с этнонимом *русский*. Топонимы с корневыми морфемами *малорос-* и *украин-* появились в Одессе под влиянием политического и идеологического факторов, однако прижиться здесь они не могут, поскольку психологический фактор сильнее ("Зачем же тут такое название, если Одесса и без этого Украина?"). Так, впервые ул. Малороссийская упоминается в 1841 г. [3:152], а до этого она называлась Цыганской. Цыганской её продолжали называть одесситы и намного позже. С 1923 г. эта улица переименована. С 1938 до 1978 г. Занделовский переулок официально назывался Украинским, хотя и сегодня, когда он официально именуется Интернациональным переулком, население Молдаванки продолжает называть его Занделовским. В 50-е годы XX в. в курортной зоне на 12 станции Фонтана появилась улица Украинская, переименованная в 1989 г. в ул. Анны Ахматовой, и три Украинских переулка, общей протяжённостью не более 500 метров. В начале XX в. казачество в России было реальностью. Казаки и их потомки составляли значительную часть жителей Одессы. Для одесситов вполне понятной была мотивировка названия улицы Запорожской (в память о казаках-запорожцах, многие из которых переселялись жить в Одессу, а не в честь города Запорожья) и Черноморских переулков на Пересыпи, где в конце XVIII в. поселились многие из 404 осевших в Хаджибее, а не поехавших после его взятия на Таманский полуостров казаков Черноморского войска [7: 37]. В советское время исторический, политический и идеологический факторы не могли способствовать появлению топонимов с компонентом *казак*-. Лишь в 1995 г. эти факторы способствовали появлению в Одессе топонима ул. Черноморского казачества.

На протяжении XX столетия несколько раз изменялась идейная, политическая и культурная ориентация общества, частью которого оказывались одесситы, изменялся этнический и профессиональный состав населения, горожане становились свидетелями и соучастниками достижений научно-технического прогресса. Топонимическая система Одессы активно реагировала на эти изменения, фиксируя определённую идейно-политическую, этно-культурную, научно-техническую и профессиональную ориентацию общества. Так, в начале века

общество ориентировалось на частную собственность, её обладателей и её защитников (Садиловская, Мясодедовская, Ямчитского, Штиглица, Струзовская улицы, Ронисовский, Дурьяновский переулки; Екатерининская, Ришельевская, Дерibasовская, Де-Волановская, Земская, Градоначальницкая, Полицейская улицы, Александровский проспект, улицы Витте, Новосельского, Маразлиевская, Петра Великого и др.); после событий 1917 года общество ориентируется на общественную собственность, её идейных вдохновителей и защитников (Пролетарский бульвар, улицы Коммунальная, Кооперативная, Комсомольская, Реввоенсовета, Советская, Сельсоветская, Коминтерна, площадь Коммуны, Колхозный переулок, пер.Молодых пионеров им.Ленина, пер.Парижской коммуны; улицы Ленина, К.Маркса, Энгельса, Франца Меринга, Лассалья, Бебеля, Вегера, Будённого, Вышинского, Дзержинского, Евгения Левина, Ярославского, Советской милиции, Советской Армии, Герша Леккарта, пл.Кагановича, дорога Котовского, ул.Тон Дык Тханга, Щорса, Якира и др.).

Топонимическая система города периода фашистских оккупационных властей свидетельствует об ориентации на политику (кроме национальной), проводившуюся в России до объявления войны с Германией в 1914г., что видно из Постановления № 8 муниципалитета Одессы от 19 ноября 1941г. [3:6]. Вместо Еврейской появляется улица Муссолини. Основным городским праздником должен был стать день прихода фашистских войск (ул. 16 октября), а вождями народа должны быть Гитлер, король Михаил 1, маршал Антонеску и генерал Василиу (в их честь названы улицы).

Победа над фашизмом и связанная с войной милитаризация общества отразилась в топонимии города именами героев-личностей и подразделений: Гордиенко, Бадаева, Гастелло, Малиновского, Бреуса, Черняховского, Н.Ониловой, Осипова, Героев Сталинграда, 25-ой Чапаевской дивизии, 411-ой Батареи, Сталина, вице-адмирала Жукова, маршала Жукова и др.

Топонимическая политика городских властей после распада СССР свидетельствует об ориентации на политику, проводившуюся до 1917 года с учётом независимого положения Украины. Например, кроме советских антропотопонимов в честь украинских деятелей политики и культуры (Богдана Хмельницкого, Шевченко, Панаса Мирного, Коцюбинского, Леси Украинки, Кропивницкого, Заньковецкой, Старицкого, Франко, Довженко), появляются ул.Грушевского, Липы, Атамана Головатого, Атамана Чепиги, спуск Степана Олейника.

Опрос, проведённый нами среди одесситов (1000 респондентов) в 1999 году, показывает, что высший балл (5) 39% опрошенных ставят сегодня

урбанотопонимам, фиксирующим достижения и имена деятелей науки и культуры (как отечественной, так и зарубежной). Например, улицы Филатова, Королёва, Глушко, Жолио Кюри, Заболотного, Мечникова, Пастера, Умова, Пироговская, Вильямса, Вавилова, Амундсена, Ясиновского, Ковалевского; Космонавтов; Пушкинская, Гоголя, Жуковского, Короленко, Белинского, Станиславского, Паустовского, Ильфа и Петрова, Олеси, Бабеля, Шолом Алейхема, Багрицкого, Веры Инбер, Шишкина, Левитана, Костанди, Утёсова, пл.Веры Холодной и другие. 27% опрошенных симпатизируют идеологически и политически нейтральным урбанотопонимам (улицы Тенистая, Туристская, Платановая, Нежинская, Приморская, Слободская, Степовая, Житомирская, Овидиопольская дорога и под.), 18,5% - урбанотопонимам в честь исторических событий и личностей (Куликово поле, улицы Дмитрия Донского, А.Невского, Петра Великого, Дерибасовская, Екатерининская, Ленина, Октябрьской революции, 1905 года, Ицхака Рабина, площади Январского восстания, Независимости, 10 Апреля, проспекты Димитрова, Патриса Лумумбы и под.). 10,5% опрошенных наиболее удачными считают профессионально, этнически и функционально окрашенные урбанотопонимы (улицы Кузнечная, Старорезничная, Ремесленная, Дворянская, Водовозная, Водопроводная, Провиантская, Деревообделочная, Привозная, Канатная, Известковая, Болгарская, Еврейская, Карантинный мол, Хлебная гавань, Соединительный, Щепной, Шампанский, Ватманский, Военный переулки, Польский, Селянский, Матросский спуски, Конная площадь и под.); 5% - окрашенные религиозной идеологией (улицы Елисаветинская, Петропавловская, Мариинская, Ольгиевская, Спиридоновская, Покровский, Сретенский, Семинарский, Лютеранский, Успенский переулки и под.); 3% - социально окрашенные отношениями собственности (улицы Ланжероновская, Войкова, Скидановская, Костецкая, Ризовская, Трусова, Новикова, переулки Баятинский, Сабанский, Драгутинский, Вагнеровский, Ширяевский, Занделовский, Жевахова гора, Гагаринское плато, жилмассив Таирова и под.).

На протяжении всей истории развития Одессы важное значение в формировании её топонимии имеет естественный экологический фактор, который мотивирует многие одесские урбанотопонимы с положительной коннотацией. Среди топонимов этой группы, как, например, и среди этнопонимов, чётко проявляется закон относительной негативности названий. Так, улица Радостная застраивалась одноэтажками в 40 - 50-е годы XX в., когда люди уже устали от горя и разрухи, когда им хотелось хоть немного радости в своём новом жилье. Тенистая получила название от желания спрятаться в тени деревьев во вре-

мя летнего зноя, а Солнечная - от желания согреться после зимней стужи; Урожайная - от желания всегда иметь урожай и не голодать, а Обильная - от желания материального благополучия, которое в послевоенные годы было исключительным явлением. Общеизвестно, что флористическим символом Одессы является белая акация, однако в честь этого дерева нет ни одного топонима в городе, лишь эргонимы (акционерное общество, кафе, бары). В то же время, есть в Одессе улицы Берёзовая, Ёлочная, Дубовая, Кленовая, Тополевая, Ромашковая, Жасминная, Розовая, Ореховая, Вишнёвая, Абрикосовая и даже Кипарисовые переулки (хотя кипарисы в Одессе не растут).

Таким образом, система урбанотопонимов имеет двойственную природу, поскольку на процесс её формирования оказывают влияние как естественные (природные), так и социальные факторы. Система урбанотопонимов мобильна, изменчива во времени, подвержена влиянию общественной жизни в большей степени, чем системы гидронимов, оронимов, ойконимов. Изучение актуальности тех или иных факторов формирования системы урбанотопонимов на определённом историческом этапе помогает воссоздать реальные процессы развития общественного сознания, проследить за реакцией горожан на изменение политических, идеологических, духовных приоритетов. Особенным для одесской урбанотопонимии является стремление отметить в названиях события и персоналии, имевшие непосредственное отношение к Одессе, её истории. Результаты социолингвистического опроса одесситов конкретизируют плюрализм горожан в вопросе определения топонимических приоритетов.

1. Висковский К. План города Одессы. - Изд. 17-е. - Одесса, 1910.
2. Григорий Григорьевич Маразли меценат и коллекционер: Сб. статей. - Одесса, 1995.
3. Майстровой Я. Улицы Одессы: Справочник по топонимии старой части города. - Одесса, 1998.
4. Никонов В.А. Введение в топонимику. - М., 1965.
5. Одесский альманах: Юбилейный Справочный Календарь. Сб. на 1894 - 1895 гг./ Под ред. С.И.Плаксина. - Одесса, 1894. - 5 отд.
6. Плесская-Зебольд Э.Г. Одесские немцы. 1803 - 1920. - Одесса; Гёттинген, 1999.
7. Саркисян К.С., Ставницер М.Ф. Улицы рассказывают... - Изд. 2-е, пере- раб. и доп. - Одесса, 1968.
8. Суперанская А.В. Что такое топонимика? - М., 1985.
9. Южно-Русский альманах. 1898 / Сост. Ю.И.Сандомирский; Под ред. В.М.Дорошевича, А.С.Попандопуло. - Одесса, 1898. - 3 отд.

Л. Ф. Фомина
ОСВОЕНИЕ РУССКИМ ЯЗЫКОМ ЕВРОПЕЙСКОЙ
АСТРОНОМИЧЕСКОЙ НОМЕНКЛАТУРЫ В ПЕТРОВСКУЮ
ЭПОХУ

(на материале названий незодиакальных созвездий)

Первая треть XVIII в. - это время, когда европейская научная терминология и номенклатура активно начинают проникать в русскую лексическую систему, это «период напряженного лингвистического творчества авторов научных книг и переводчиков по созданию русской научной терминологии» [11:7].

История становления астрономической терминологии в русском языке достаточно изучена лингвистами; гораздо меньше привлекает мание ученых научная астрономическая номенклатура в ее историческом развитии. Цель данной статьи - рассмотреть пути и приемы адаптации на русской почве принятых в европейской терминологии и неких обозначений незодиакальных созвездий, а также причины вариативности. Дифференциация названий созвездий на незодиакальные и зодиакальные обусловлена в значительной степени самостоятельностью их исторического пути: названия созвездий зодиака, появившиеся на Руси в XI в., за многовековую историю почти окончательно стабилизировали свою форму к началу XVIII в., в то время незодиакальные созвездия только появились в научной и учебной литературе Петровской эпохи, когда и начинается история их оформления в русском языке как целостной системы.

Систематическое восприятие астрономической номенклатуры связано с появлением карт звездного неба. Первая русская звездная карта «Поверстание кругов небесных», изданная в Амстердаме в 1699 г. И.Копиевским, содержит названия 41 незодиакального созвездия, которые терминированы 59 номенклатурными единицами. Это в основном наименования «старых» созвездий, поименованных в глубокой древности и кодифицированных Клавдием Птолемеем. В 1707 г. В Москве выходит в свет вторая карта «Глобус небесный» В.О. Киприянова, которая содержит уже и «новые» созвездия южного звездного полушария.

Для данного исследования привлечены и некартографические источники: «Брюсов календарь», составленный В.О. Киприяновым (1726 г.), «География генеральная» Б. Варения, переведенная Ф. Поликарповым (1718 г.), «Месяцесловы», или календари, «Примечания на Ведомости» и другая научная и научно-популярная литература того периода, содержащая астрономические сведения.

Для самого раннего этапа формирования системы названий незодиакальных созвездий характерен прием транслитерации латинского (часто имеющего греческий источник) обозначения с адаптацией к грамматической системе русского языка. Адаптация может происходить путем отбрасывания чужеродного окончания или финали и субституции нулевой флексией: Боотт, Цет [9], Офїул: [6] при лат. *Bootes, Cetus, Ophiulcus, Ophiulchus, Ophiultus*.

Встречаются и случаи абсолютной передачи латинских названий, варваризмы: Урса Маїор, Еквус Алатус [9]. Но уже на карте «Глобус небесный» обнаруживаем резкое снижение таких неоправданных вкраплений.

В 20-е - 30-е годы XVIII в. многие названия уже приобретают свою русскую, пусть еще не окончательную форму и употребление транслитераций почти сводится к нулю.

Наиболее характерным приемом создания отапеллятивных космонимов в последующий период оказывается семантическое калькирование. Известно, что образованная в Петровскую эпоху терминология различных наук характеризуется стилистической неоднородностью. «Язык петровской поры отличается переходным характером: несомненна его зависимость от узуса предшествующего времени, в частности сохранение в первой трети XVIII в. особого книжно-славянского типа языка» [19: 9]. Будучи пластом книжной лексики, терминология, в том числе и космонимия, многое почерпнула из «славянорусской» лексики указанного типа языка, но, с другой стороны, включала и стилистически нейтральные слова, и народные названия созвездий.

Использование различных приемов для создания собственной, русской системы астрономических обозначений приводит к тому, что один денотат /в данном случае - незодиакальное созвездие/ получает целый ряд номинаций-дублетов, возникающих на лексическом уровне языка. Лексические дублеты и варианты, иногда довольно многочисленные, могут включать три группы членов: 1) транскрибированные или транслитерированные лексемы, 2) семантические кальки и 3) народные эквиваленты научных космонимов: Урса Маїор [9] - большой Медвѣдь [14], Медвѣдь великий [6], Медведица [1:356] - Воз Большой [9], Воз небесный [12], Воз [17], Лось [2].

Возникновение вариантов Медведь и Медведица в группе калек этого ряда отражает влияние языка-посредника: форма Медведь появляется, как правило, в переводах с немецкого языка и передает род немецкого космонима (*Bär - м. р.*) [11: 107].

Русские соответствия названиям научной латыни представляют собой слова, семантика которых по-разному соотносится с семантикой источников: в одних случаях это калька, точный эквивалент семантики латинского обозначения, в других - эквивалент, возникший на базе ассоциативных связей.

Ophiuchus - Офїунх - Зміаносац [9] - Змиодержець [3] - Змінной человек [14].
Equuleus - Коник [9] - Малый Конь [14].

Hydra - Гыдра - Водный Зміи [9] - уж водный [6].

Altar (Ara) - Олтарь - Жертвенникъ [3].

Вариативность космонимов возникает благодаря сохранению системных отношений их апеллятивов: языковые синонимы становятся номенклатурными дублетами на начальном этапе формирования этих разрядов слов: Венец Сѣверный [9], Сѣверная Корона [12] - венец по/л/ношны, корона южна [3]. Славянизм венец в начале XVIII в. как книжная лексема имел ту же стилистическую окраску, что и латинизм корона, заимствованный через польский язык в XVII в. [20, 2: 334], но возможно, при украинском посредстве.

В «Рукописном лексиконе», который, как полагают, принадлежит В.А. Татищеву, обе лексемы семантизируют друг друга без стилистических помет и смысловых нюансов [18: 53 и 149].

В синонимических отношениях находятся также лексемы-атрибуты, называющие противопоставленные по размерам одноименные созвездия: Пес Величаишы или Боліи [9], Большой Пес [7: 252], Пес Болшой [3], Великий Пес [6] - Пес меншыи [9], Малый Пес [6], Пес Малый [3]; Большой Медвѣдь [14], медвѣдь Болшіи [3], Великий Медвѣдь [6] - малой Медвѣдь [14], меншыи Воз [9], медвѣдь менші [3].

Синонимические формы сравнительной степени прилагательных Величаишый, Боліи и болшіи (вторая - более архаична) сталкиваются с антонимом Меншыи; синонимы большой и великий противопоставляются атрибуту малый (и малой). Как видим, системные связи лексем, входящих в астрономическую номенклатуру, проявляются и в характере антонимических противопоставлений.

В процессе терминотворчества русские авторы и переводчики ориентировались на различные западноевропейские источники, в которых номинация ряда объектов звездного неба также не была единообразной: мотивировка названий базировалась на различных интерпретациях античной мифологии, на разнообразных версиях мифов. В средние века к этой полимотивированности добавились арабские версии наименований. Отражением таких напластований является вариантный ряд: Лыра или Сип Падающий или Неъсыт [9] и Вултур [8] «коршун». Созвездие Лыры названо так Птоломеем, а у древних арабов

оно называлось Al Nasr al Wāki «Падающий Орел». Остаток этого обозначения виден в современном наименовании главной звезды созвездия - Веги (по-арабски wāki «падающий») [21: 122].

И. Копиевский подбирает ряд названий хищной птицы: Сип, Нелсыт и латинизм Вултур.

К разным источникам, античным и новым, восходит в русском языке Петровской эпохи ряд названий-дублетов для номинации созвездия Возничего: Ерихтонии [9] - Уздодержець [3] - Гениох [6]. Эти обозначения соотносятся как наименование лица по роду занятий (Гениох) и его калькой Уздодержець с именем этого лица (Эрихтоний). У Германика ἑριχθῶνος - «державший вожжи». По греческой мифологии, Эрихтоний, сын Вулкана и Минервы, изуродованный и не способный ходить, изобрел колесницу и за это удостоился получить место на небе [13:31].

Названия Herichonius и Erichtonius вместо утверждавшегося Auriga «Возничий» бытовали в европейских сочинениях еще и в XVII в.

Ориентация на различные греко-латинские источники приводит к появлению дублетных названий у одного автора и в одно время. Так, академик Геинзиус употребляет для Гиад два обозначения: Гиады и Палилициум [15: 579]. Последнее название мотивировано именем пастушеского праздника Palilia (и Parilia), отмечавшегося 21 апреля в годовщину основания Рима [4: 548]. Гиады исчезали в канун этого праздника. Греч. Nyades этимологизируется как «дождливые», с их восходом в мае начинался сезон дождей [4: 368].

Как указывалось, созвездия делятся на «старые», описанные К. Птолемеем в знаменитом «Альмагесте» (около 150 г. н. э.), и «новые», появившиеся в основном в XVI в., когда европейские мореплаватели стали осваивать южное полушарие. Но среди «новых» были и достаточно древние.

К числу названий новых созвездий, зарегистрированных в литературе петровского времени, относится в первую очередь наименование созвездия Волосы Вероники. Придуманное придворным астрономом Кононом Самосским, это обозначение не принадлежало к числу Птолемеевых, но использовалось древними авторами: на него неопределенно намекает Арат, последователь Арата Каллимах называет его Βοστρίκος Βερενίκης «локон Вереники», а затем и Катулл, подражая Каллимаху [21:169]. Это единственное древнее созвездие, название которого имеет точную датировку (III в. до н. э.) [5: 35].

В Петровскую эпоху среди русских наименований это обозначение встречается часто: Власы Береники [9], Власы вероникины [3:6]. В соответствии с латинизированным способом прочтения грецизма Ко-

пиевский записывает имя египетской царицы с начальным Б, а В.О. Кипрянов - по правилам рейхлинова, поздневизантийского - с начальным В. В названии Власы вероникины интересна также христианизированная форма женского имени Вероника (ит. и исп. Veronica), восходящая к македонской форме Βερενίκη греч. имени Φερενίκη «несущая победу»/16: 73-74/.

Созвездие Антиноя также не принадлежало к числу собственно старых, Птолемеевых. Наименование Антиной было присвоено созвездию в честь прекрасного юноши из Клавдиополя в Вифинии, бывшего любимцем императора Адриана и утонувшего в 130 г. в Ниле. Звезды этого созвездия Птолемей включал частью в созвездие Орла, частью оставлял их вне созвездий. Связь созвездия Антиноя с созвездием Орла отразилась в таких названиях, как *Aquila Antinous*, *Aquila vel Antinous*, *Aquila cum Antinous* в «Истории небес» Флемстида.

Звездный Орел был тем мифическим орлом, который похитил для Зевса «прекраснейшего из смертных» Ганимеда, чтобы он жил вечно наполнял вином кубки богов. Немецкий астроном Байер заменил Антиноя Ганимедом; европейские авторы употребляли оба эти названия, проникших и в русскую космонимию: Антыной [9], Ганимед [12].

Список новых созвездий пополняется в эпоху великих географических открытий, когда изумленному взору европейских мореплавателей открылись экзотические пейзажи незнакомых южных стран. Привкус экзотики лежит на названиях Финикс и Павлинь, Тоука/н/ и Хамелео/н/, Райская птица и Дорада (созв. Золотая Рыба), отмеченные впервые Иоганном Байером в 1603 г., а в русском литературном языке - на карте В.О. Киприянова в 1707 г. Интересно, что все эти наименования содержат своеобразное приложение - существительное с родовым значением: Фини́зь птица, Дорада Рыба, Де/л/фин сви́на морская, Хамелео/н/ червь. Очевидно, новизна этих космонимов и их апеллативов (кроме слова финикс, отмеченного еще в XIV в.) [20, IV: §5] не позволили Киприянову оставить слова без атрибуции. Такую же двучленную форму приобретает у этого автора и наименование созвездия Жирафа, введенного в астрономический обиход Я. Барчиусом – Гирафъ сбѣрь. При этом астроном является транслитерацией итальянского *Giraffa* с субституцией флексии. Ряд иноязычных названий, приведенных Куприяновым, убеждает в том, что источником для этой карты была итальянская космонимия.

В астрономическую номенклатуру вошло из испанского языка обозначение *Dorado* как памятник испанским кормчим XVI в.: оно распространилось во всех европейских языках с дублетом Золотая рыба. В. О. Киприянов, создавая русский эквивалент, оформляет заимство-

вание в том же роде, что и исконное существительное: Дорада Рыба. Кроме названных, В.О. Киприянов приводит также следующие обозначения байеровских созвездий: Оужь (созв. Гидры-самца - лат. Hydrus, названное так в противовес древнему созвездию Hydra), Индианинь, Тригольник южный, Рыба летающая, Кресть, Муха, Журавль, Парадиза Райская птица.

Последнее обозначение состоит из терминов-дублетов, первый из которых представляет собой несколько неточную передачу итальянского *paradisea* «райская птица», восходящему к лат. *paradisus* «райский сад, рай» (латинское слово легло в основу наименования этого созвездия в европейских языках: фр. *Oiseau de Paradis*, нем. *Paradies Vogel*; источником для латинского слова было греческое *Παράδεισος* «парк», в Новом Завете «рай»).

Терминовтворчество отдельных астрономов XVII в. нашло отражение также в названии Голубь [3]. Созвездие Голубя впервые было помещено на карте в 1679 г. французским астрономом Роджером, который отделил для него часть созвездия Большого Пса и назвал *columba*. В латинском языке *columba* означает «голубь» и «голубка», что дало в русском языке варианты: Голубица Ноева [9] - Голубь [3].

Роджер расположил на звездной карте еще 2 астрономических объекта, долгое время считавшиеся созвездиями, - Большое и Малое Облака, обозначенные на «Глобусе небесном» довольно остроумно. Космониму *Nubes Maior* Роджера соответствует название Облако, противопоставленный же по величине объект терминируется как Облачко, т. е. с помощью уменьшительного суф. -к-/у Роджера *Nubes Minor* [21: 295].

В 1688 г. прусский астроном Кирх ввел на карту звездного неба наименование *Scertrum Brandenburgicum* - Бранденбургский Скипетр, которое получило у Киприянова эквивалент Скипетродержець. Я. Барчиус составил из различных созвездий звездную группу *die Flüsse Tigris*, которая на карте «Глобус небесный» обозначена калькой Рѣка Тигрь.

Немецкий астроном XVII в. Э. Вейгель частично использовал созвездие Жирафа и Возничего для образования фигуры геральдического знака, названного им Французская Лилия. Именно этот цветок подразумевался под обозначением Кринь [3]; апеллятив, легший в его основу, был славянизмом, редким уже в лексике XVII в. [10: 12].

Созвездие че/т/верогольник косвенный [3], т. е. «остроугольный четырехугольник», обозначает ту звездную группу, которую Лакайль терминовал как *Reticulum rhomboidalis* - Ромбоидальная сетка. Но это явилось результатом работы ученого по наблюдению и описанию звезд южного полушария лишь в 1752 г. До Лакайля этот участок неба

Также был заполнен, здесь помещалось созвездие Rombus, введенное немецким ученым И. Хабрехтом [21: 349]. Семантику последнего термина и передает русский автор средствами русского языка (хотя заимствование ромбос, ромбус, ромб появилось также в математической терминологии Петровской эпохи) [11: 44].

Подытоживая сказанное о космонимии первой трети XVIII в., следует подчеркнуть, что это был период первоначального оформления и интенсивного становления данной системы астрономической номенклатуры в полном объеме, характеризующийся широкой вариативностью номинаций.

Русская научная космонимия Петровской эпохи использует все названия древних созвездий, вошедшие в научный обиход, а также перерабатывает, осваивает известную к концу XVII в. новейшую европейскую номенклатуру, создавая систему астрономической терминологии родного языка.

1. Варений Б. География генеральная. Небесный и земноводный круги купно с их свойства и действо: Преведена с латинска на российский. - М., 1718.
2. География или краткое земного круга описание. - М., 1710.
3. Глобус небесный иже о сфере небесной / Изд. В. Киприянов. - М., 1707
4. Дворецкий И. X. Латинско-русский словарь. Ок. 50 000 слов. - 3-е изд., испр., - М., 1986.
5. Карпенко Ю. А. Названия звездного неба. - 2-е изд., испр. и доп. - М., 1985.
6. Книга, именуемая Брюсовской календарь (на 47 листах), 1726 г. // Русские Народные картинки / Собрал и описал Д. Ровинский: Кн. 2.-Спб, 1881.
7. Книга мирозрения, или мнение о небесноземных глобусах...: Пер. Я. Брюса. - Спб., 1717.
8. Книга, учащая морского плавания ... от латинского языка преводе на славяно-русский диалект/т/... Копиевский. - Амстердам, 1701.
9. (Копиевский И. Ф.) Уготовление и толкование ясное и зело изрядное красно образного поверстания кругов небесных... - Амстердам, 1699.
10. Кутина Л. Л. Лексика исторических повестей о смутном времени Московского государства / Из истории русского литературного языка XVII века/: Автореф.... дис. канд. филол. наук. - Л., 1953.
11. Кутина Л. Л. Формирование языка русской науки. Терминология математики, астрономии, географии в первой трети XVIII века. - М.-Л., 1964.
12. О изменах звезд // Примечания на Ведомости. - 1734. - Ч. 16,
13. Олькотт У. Т. Легенды звездного мира. Мифы, легенды и факты, относящиеся к созвездиям северного полушария. - Спб, (1914).
14. О неподвижных звездах (Месяцеслов на 1734 г.) // Собрание сочинений, выбранных из месяцесловов на разные годы / Под ред. Н. Озерецковского. - Спб., 1785. -Ч. 1.
15. Пекарский П. История императорской Академии наук в Петербурге: Т. 1. - Спб., 1870.

16. Петровский Н. А. Словарь русски?, личных имен: Ок. 2 600 имен / Спец. научн. ред. О. Д. Митрофанова. - 2-е изд., стер. - М., 1980.
17. Разговоры о множестве миров г. Фонтенелла / Пер. с фр. А. Кантемира. – М. 1730.
18. Рукописный лексикон первой половины XVIII века. - Л., 1964.
19. Словарь русского языка XVIII века: Проект / Отв. ред. Ю. С. Сорокин. - Л., 1977.
20. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка: В 4-х т.: Пер. с нем. и доп. О. Н. Трубачева. - 2-е изд., стер. - М., 1986-1987.
21. Allen R. Star names. Their Lore and Meaning. - New York, 1963.

Г. В. Сенік

ОСОБЛИВОСТІ МОВЛЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО СТВОРЕННЯ ПРИЗВИСЬК

Об'єктом нашого дослідження стали прізвища, в основі яких лежать особливості мовлення їх носіїв. Антропоніми такого типу виникають у невеликих замкнених колективах, де люди постійно спілкуються між собою, а тому усне розмовне мовлення є одним із джерел утворення неофіційних "назв-характеристик". "Скажи що-небудь, щоб я тебе побачив", - читаємо у Сократа і усвідомлюємо, що мовлення - це своєрідне дзеркало людської душі, в якому відображається і культура, і характер, і поведінка. Особливість творення таких онімів полягає в тому, що денотати провокують оточуючих називати себе певними словами завдяки дефектам мовлення або словам, виразам, які вони дуже часто використовують у своєму мовленні.

Матеріалом студії послужили прізвища, зібрані в населених пунктах Галицького району Івано-Франківської області.

Отже, розглянемо групи прізвищ, мотивованих індивідуальними прикметами мовлення їх носіїв.

1. Прізвища, причиною створення яких є часте вживання носієм певних лексичних одиниць:

а) Виразів або, як кажуть на Галичині, помівок [4; 3:298]. **Л мб ло**, **Грущник** (чоловік), **Дз зик**, **Крул**, **у к**, **Ро лик**, **Б**, **Бе**, **Смертон к о**, **Т н и т**, **Ї у з** (запис прізвищ подаємо відповідно до вимови). Оніми такого типу є відапелятивними утвореннями, які мотивовані ключовими словами в улюблених фразах. Прізвисько **Л мб ло** чоловік отримав через те, що дуже любить примовляти до своїх корів:

«Ти, чорна, пасисі, а ти, біла ламбай" (діал. **л мб ти** означає дибати, ходити без будь-якої потреби). Носій оніма **Грущинк** дуже часто вихваляється: "У мене грушки солоденькі, як медочок, а грущинка ще солодша" (грущанка=грущинка. Рід страви, звареної з розтертих груш [4, 1:133]). **Дз и ком** називають чоловіка за те, що любить при сварці повторювати: "Ти дзяде!" (з пол. dziadek, dziad - дід). Прізвисько **Крул** чоловік отримав у дитинстві. Коли хлопці починали гратися у війну, він як ватажок промовляв: " ендзе война, бендзе круль" (з пол. król - король). Онім у **к** закріпився за чоловіком, який любив повторювати: "Ви - чудаки". У носія антропоніма **Ро лик** улюбленою фразою було: "Ровлику-повлику, вилий воду на погоду" (ровлик - літ. равлик); у **Б и** - " айда хліба, байда соли, байда грає на фасоли": байда - діал. шматок чого-небудь ламкого або крихкого (хліба, цукру, дерева) [2,1:80]; у **Бе** - " и я ляп, би я втік": це прізвисько утворилося внаслідок злиття сполучника **би** (літ. щоб) із займенником **и**, а також зміни фонемою /и/ в наголошеній позиції у фонему ширшої, дещо обниженої артикуляції /e/. Носій оніма **Смертон к о** часто повторює: "Смертонько, не бавсі!"; **Т н ит**, оцінюючи якусь роботу, зауважує: "Справу зроблено на тандиту" (**т н ит** - заст. 1 Товкучка, барахолка. 2. Старі носильні речі: дрантя, лахміття, мотлох [2,4:489]) - отже, справу зробено дуже погано. Прізвисько **Гу з** закріпилося за чоловіком, який, будь-яку проблему називав гудзом, який треба розв'язати: "То є гудз!".

б) Порівнянь: **Гу з ик** - "Діти файні, як гудзики"; **Гиблик** - "хлопчики, як гиблички" (**гибел** - діал. рубанок [2,1:590]), мається на увазі - дуже добре оброблений рубанком, гладенький; **Смик** - " ички, як смички": **смик** - 1. Смичок. 2. Гладкий, як смик [4, 4:157]. Оскільки однією із сем слова **смичок** є сема **гл ки** - без загинів, виступів, западин, рівний, то можемо припустити, що слово "смик" розширило значення за рахунок омонімічного до семи слова **гл ки** - той, має повне тіло, вгодований, ситий, огрядний, опасистий, потоптаний, товстий, тлистый [2, 1:603]; **Зозул к** (чоловік) - "Дівки, як зозульки"; **З иц** - "Літаю, як зайиць"; **К м нец** - "Та я сильний, як камінь"; **Корол** - "Я мудрий, як король"; **Хлоп** - "Я є хлоп" (**хлоп** - чоловік, мужчина, хлопець 2, 4:739).

в) Слів-паразитів: **Р ни**, **Бл х Мўха**, **Тижик** (від літ. **теж**), **Бр ц** (від **бр цц** - літ. браття), **Мо чих** (від **мо** - діал. Уживається при звертанні до людини [2, 2:670]), **Ге** (в значенні так), **л о** (можливо, неправильна вимова сполучника **ле**).

г) Слів із пісень: **Реп**, **Т к**, **Д чинон к**. Носій прізвиська **Реп** дуже любить співати: "Ріпу сію, ріпу маю і на ріпу підкидаю. Ріпа ми сі ни вродила, доля моя нещаслива". Найменування **Т к** закріпило-

ся за чоловіком, який повторював перший рядочок пісні: "І ти такій, і я така..." Носій оніма **Д чинон к** (чоловік) погано знав слова пісні, яка йому дуже подобалась, і тому довгий час він підспівував тільки одне слово

чинон к.

г) Слів, які відзначаються особливою актуальністю для денотата, за певних життєвих обставин: **Гопко, Ву ц о, Н н ун ц о, Трутутуб х**. Прізвиськом **Гопко** називають чоловіка, який танцюючи повторював у такт: "Гоп-гop". Носії назв **Ву ц о** і **Н н ун ц о** дуже любили своїх вуйка (діал. дядько по матері, брат матері, вуй [2,1:550] і нанашка (діал. хрещений батько [2, 2:270]). Чекаючи родичів у гості, хлопці все повторювали їх імена. Онімом **Трутутуб х** називають жінку, яка, як тільки приходила на весілля, просила музик заграти їй **тру-гу-ту-ту-б х**.

2. Прізвиська, причиною виникнення яких є деформація слів, викликана дефектами мовлення. Частина з них оперта на апелювати: **З у бел** (за рубель), **Бо оз** (борозда), **Дл имб** (дримба), **С ипк** (шьипка - літ. шапка), **ол к** (поляк), **Ли б** (риба), **н** (стрійна - діал. жінка батькового брата [3, 2:258]), **Шту** (стій), **Гу с к** (гуска), **З и** (взяв - літ. взяв), **Ск ти** (сказати я), **Бу л ик** (будлак - діал. будяк), **Шт ко** (поштай - почекай), **Сл боє** (жіноче, слабий), **При ко** (у школі замість **пт ки** говорив **при ки**), **Дублик** (замість **уб** (род. мн.) говорив **уб л**), **Б лик** (неправильно вимовляв **б цикл**, з нім. *Vizykel* - діал. двоколісний велосипед, мотоцикл, самокат).

Чимало таких прізвиськ мотивовані антропонімами: **є рчек** (прізвисько Деркевич), **Сн и к** (прізвисько Гайдик), **З б** (прізвисько Зебець), **Порс** (Щорс), **Хом** (Рома), **Шти н** (Штифан - Степан), **И ц о** (Орцьо, тобто Орест) **В сл** (Василь), **В ф** (Вася), **Мирик** (Дмитрик), **н ц** (Катеринці), **Б нк** (Михайлінка), **Минт л** (ім'я Михайлина вимовляла як Минталіна), **С н** (Олександра), **М ц к о, Х с к о, Мн иц к о** - ці три прізвиська пов'язані з вимовою імені Михайло (Михасьо, Михасько, Місько), **кол** (Микола) **Г н к** (Ганька - жінка, якій належить це прізвисько, гаркавить). **н к**, **Дз м итро** (Ванька, Дмитро - носії цих назв заїкаються).

Розглянуті вище дві підгрупи прізвиськ є найчисельнішими. І це закономірно, бо, з одного боку, мотивація їх дуже прозора, а з іншого - вони, на нашу думку, не є образливими (майже всі їх носії не соромляться своїх неофіційних назв).

3. Прізвиська, в основі створення яких лежать слова, що пов'язані з певними подіями із життя носіїв: **Зиск, Есик, Б нин к**, **Дул р, К чк**, **Купка, Гун р, К очк**, **Пон м и**, **Голубец, Зел они**, **Ретити, Перез ирко, Б орк**, **Гоц**, **н и от**. Неофіційне найменування **Зиск**

закріпилося за чоловіком, який довго судився за землю і врешті-решт отримав її, "визискав" (**зиск** - розм. Добрий результат, користь, від кого-, чого-небудь [2, 2:147]). Прізвиськом **Есик** назвали хлопчика, з ім мати повернулася з Німеччини і від якого сусіди дуже часто чули: хочу есен" (з нім. essen - їсти). Антропонім **Б нинк** закріпився за чоловіком, який, повернувшись із заробітків, не хотів зізнаватися, скільки отримав грошей. На запитання односельчан відповідав, що заробив "три бідницькі рублі". Носій оніма **Дул р** побував в Америці і привіз звідти долари (діалектика вимова **ол ри, ул ри**). Прізвисько **К чк** жінка отримала після того, як у неї втопилася дитина. Мати цілми днями ходила біля річки і плачучи примовляла: "Качітко мое, ти вміло пливати і чого ж втопилосі?" Найменування **Купк** закріпилося за жінкою, яка не встигла вчасно зібрати врожай картоплі. Пізніше скаржилася сусідам, що з усього городу залишилася тільки "купка бульби" (**бул б** - діал. картопля [2,1:200]). Носій оніма **Гун р** був у полоні в Німеччині, де вивчив деякі німецькі слова. Коли повернувся додому, то продовжував вживати їх у своєму мовленні. Найчастіше звучало з його вуст слово **гун ер** (з нім. hundert - сто). Жінка на прізвисько **К очк** отримала таку назву через те, що любила вихвалитись, як, будучи служницею у панів, пила з ними каву. Антропонім **Пон м и** закріпився за чоловіком, який, повернувшись із заробітків (зі Східної України), почав часто вживати у своєму мовленні відповідне російське слово. Носій прізвиська **Голубец** збирався їхати на футбол. Коли за ним приїхала машина, то він попросив почекаати, бо хотів з'їсти ще хоч один голубець. Онім **Зел они** носій отримав у дитинстві. Дуже любив він рвати яблука у чужих садках. Одного разу його спіймали і запитали, чому ж він не їсть яблука зі свого саду. Хлопчик відповів, що вони ще "зельоні". Прізвисько **Ретити** закріпилося за носієм, мабуть, у першому класі, коли він учився читати. На одному з уроків хлопець довго не міг прочитати слово, повторюючи весь час "ре-ти-ти...". **Перез ирк**ом називають чоловіка, який у дитинстві, коли його залишили одного в будинку, вибив вікно, але не зміг перелізти крізь (діал. през дьирку). Потім усім розказував про цю пригоду, дуже хотів, щоб йому поспівчували. Неофіційна назва **Б орк** закріпилася за жінкою, яка ще "за німців" отримала великий шматок поля. "Аж тепер я буду баворка", - зраділа вона (з нім. Bauer - селянин). Антропонімом **Гоц** називали чоловіка, який збожеволів. Він бігав селом і весь час повторював: "Гоць-гоць". Утворення назви **н и о т** інформатори пояснювали тим, що її носій дуже любить, особливо коли на підпитку, веселити людей.

Прізвиська, які мотивуються словами, пов'язаними з діяльністю

носія. Неофіційне найменування **Гу** закріпилося за чоловіком, який працює на олійні. Для того, щоб виконувати роботу в такт, він давав команду: "Гу!".

Ко ликом називають чоловіка, який допомагав сусідам робити плоти (огорожі). Забиваючи в землю кілок, він ніжно називав його **ко ликом**. Прізвисько **Дуз к** виникло на основі вигуку **уз - уз**, яким господар кликав своїх голубів. Носій оніма **К р т ст** у дитинстві дуже любив битися. Інколи він просив старших хлопців, щоб вони навчили його різних прийомів боротьби, бо дуже хотів стати каратистом.

5. Прізвиська, мотивовані словами з фонетичними особливостями інших говірок: **Г р чк** (**г р чк** - місцева вимова **горичк**), **Марісі Хбра** (хвора - місцева слаба), **Г рк н** (носій називав так танець **р к н**).

6. Прізвисько, в основі якого лежить діалектне слово, трансформоване денотатом з фонетичної точки зору у літературне. Носій оніма **П тк**, бажаючи виділитися серед односельчан "літературним мовленням", вживав замість діалектного **п итк** (п'ять карбованців) слово **п тк**. Його зарозумілість була одразу підмічена оточуючими і "взята в зуби".

У основу створення проаналізованих вище прізвиськ покладено слова, які дуже часто вживали й вживають у своєму мовленні денотати. У наступній групі розглядаються неофіційні найменування, які виникли на основі певних асоціацій, пов'язаних з мовленням носіїв.

7. Прізвиська-новотвори, в основі яких лежать артикуляційні особливості носіїв: **Шу ен к**, **Н ор**, **Ву у**, **ф ло**, **Ш рм н**, **Т р к**, **црк**, **Перепел чк**, **М снин к**, **Б ц линик** **Мун о**, **Коноп**. **Шу ен ко** називають жінку, яка шепелявить; **Н ор** утворено від **н о рк ти** - тихо і нерозбірливо щось говорити; мотивацію назви **Ву у** інформатори пов'язують з тим, що її носій "гудить, як вовад" (літ. овід). Цілком можливо, що походження даного прізвиська пов'язане з діалектизмом **у у** - одуд (невеликий птах, з довгим чубом, тонким, загнутим донизу дзьобом і яскравим строкатим забарвленням [2,3:77]),

ф ло - говорить швидко та невиразно і, можливо, пов'язане із словом **ф т к ти** - розм. видавати свист або звук, схожий на свист [2,4:687]; **Ш рм н**, **Т р к**, **црк** - прізвиська-синоніми, носії яких дуже люблять багато говорити (шарманка - перен. зневаж. Той або та, хто багато, надокучливо говорить чи грає [2, 4:858]; тарадайка - легкий двоколісний візок [2, 4:482], у переносному значенні називає людину, яка багато говорить - гуркоче, як тарадайка; ціркати=цірчати=цвіркати. 1) Про цвіркуна: цвіркати, тріщати. 2) Цвірінкати [4,4:425,434]); **Перепел чк** - говорить, наче співає перепілка; **М снин к** утворено

від **м сн**и - перен те саме, що підлесливий, облесливий [2, 2:582] у розмові; **Б ц линик** утворено від **б ц линити** - діал. сваритися, кричати; прізвисько **Мун о** отримав чоловік, який розмовляє дуже повільно (**мун о** - поволі, тихо [3,1:456]; носій оніма **Коноп** був дуже надокучливим співбесідником (**коноп и ти** - 1. Канючити; 2. Докучати 1:373)).

За словами інформаторів, носії прізвиस्क **Кур и бил** та **фл ктер** отримали такі назви через те, що вживали у своєму мовленні відповідні слова-паразити. З'ясувати ж походження цих неофіційних назв нам не вдалося.

Як бачимо, серед розглянутих антропонімів є чимало цікавих, незвичайних слів: **Бе**, **Мо чих**, **Трутутуб х**, **Перез ирко**, **Регити**, **Пон м и**, **Гу**, **Ге**, **Мун о** і под. Дослідники вважають, що прізвиська тому й живуть у мові, що дають можливість, всіляко відступаючи від норми, висловити ставлення до когось яскраво, незвично, сильно [1:159].

Слід також звернути увагу на те, що більшість зібраних онімів називають осіб чоловічої статі. Це ще раз свідчить про те, що такі назви давалися більш активній половині суспільного колективу, голові сім'ї, а від них уже утворювалися корелятивні пари на позначення осіб жіночої статі (дружини): **Дул рк**, **Дз и чк**, **Тижичк**, **Л мб лих**, **Зищих**, **З и о**, **М ринк**, **З убле**, **М лк**, **Гу рниц** (наз. одн.).

Спілкуючись з мешканцями сіл, особливо з людьми старшого покоління, переконалися в тому, що знають вони краще своїх односельців за прізвиськом, яке виконує зразу і номінативну, і характеризуючу функції [5, 26], а не за прізвищем, яке, як певний код, потребує дешифрування.

Отже, розглядаючи оніми, в основі створення яких лежать особливості мовлення їх носіїв, зазначимо, що вони, майже всі, є виразно мотивованими. Адже оточуючим не потрібно було довго думати над створенням таких найменувань, вони самі звучали з вуст денотата і при необхідності тільки оформлялися як іменники на позначення особи чоловічого чи жіночого роду. Вибрані для прізвиस्क слова не просто називають людину, але й вживаються з великою долею емоційності (**Смик**, **Порс**, **Зел они**, **н**, **Мирик**, **Ліба**, **н и от**) або ж дають їй якісну характеристику (**Зиск** - той, хто не тільки "визискав" землю, а й у кожній справі шукав користь для себе; **Дул р** - це обов'язково багаті люди; **Крул**, **Корол** - особи, які відзначаються зарозумілістю, зухвалістю).

Що ж до лексичної строкатості неофіційних назв (наявність лексичних та фонетичних діалектизмів, польських та німецьких запозичень), то вона зумовлена специфікою регіону.

1. Коваль А.П. Життя і пригоди імен. - К., 1998.
2. Новий тлумачний словник української мови: У 4 т. - К., 1998.
3. Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. - К., 1984. - Ч. 1-2.
4. Словарь української мови / За ред. Д. Грінченка. - К., 1996. - Т. 1-4.
5. Хрустик Н.М. До питання про функції прізвиськ // Щорічні записки з українського мовознавства. - Одеса, 1995.

С.Л. Брайченко
СЛОВ'ЯНСЬКІ АВТОХТОННІ ЖІНОЧІ ІМЕНА
ТА АНТРОПОНІМІЧНА МОДА НАПРИКІНЦІ
ДРУГОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ

Нині українська антропоніміка переживає період бурхливого розвитку і є одним із динамічних напрямків ономастики. Л.О. Белей справедливо визнає сучасну антропоніміку як "чітко структуровану галузь ономастичних студій з добре апробованим цілим комплексом методів дослідження, що дозволяє виявляти закономірності становлення та функціонування відповідних онімічних систем" [1:3]. Однак не всі антропонімічні класи опрацьовані повно і рівномірно: вимагає глибшого і всебічного вивчення і найдавніший антропонімічний клас - власне ім'я людини.

Українські імена досліджувалися переважно в історичному плані (Р. Керста, М. Сенів, М. Демчук та ін.) або ж проводився лінгвістичний аналіз сучасних іменних систем окремих регіонів (П. Чучка, Л. Кракалія, Т. Братушенко та ін.). У працях названих та багатьох інших антропонімістів активно і плідно вивчаються різні категорії власних імен. На неабияку увагу заслуговують і слов'янські автохтонні найменування, адже виявлення і аналіз цього виду антропонімів "становить значний інтерес як збережена ... функціонально жива антропонімійна спадщина глибокої давнини" [2:35].

Для позначення даної іменної категорії в українській антропонімічній літературі вживаються різні терміни: нехристиянське ім'я, некалендарне ім'я, нехрещене ім'я, нецерковно-календарне ім'я, неканонічне ім'я, давньоруське ім'я, дохристиянське ім'я, неофіційне ім'я, поганське ім'я, народне ім'я. Проте найбільш вдалими видається уживаний М.Л. Худашем термін автохтонне ім'я із поясненням: "Особове власне іменування, яке має джерельну основу в лексичних фондах рідної мови і присвоюється новонародженій дитині у традиційно-побутовій обстановці" [9:96].

Вивченню такого типу імен присвячено низку праць як видатних

давніх мовознавців - Є.Болховітінова, А. Балова, Г. Гінкена, О. Соболевського, М. Тупикова, так і сучасних дослідників - Л. Гумецької, М. Худаша, П. Чучки, І. Сухомлина, О. Неділька, Р. Керсти, М. Демчук, Л. Белея та ін. У цих дослідженнях розглядаються імена, які людина офіційно одержує при народженні. Ми ж спробували проаналізувати сучасні суспільні погляди на імена, вивчаючи не реальний ім'явжиток, а антропонімічні уподобання.

Спираючись на результати вивчення 5000 анкет, зібраних студентами філологічного факультету ОДУ ім. І.І. Мечникова під час проведення у 1993-1996 рр. соціолінгвістичної практики, ми з'ясували, кому (за віком інформантів) які імена подобаються. В залежності від року народження реципієнтів, було виділено шість вікових зрізів: I - 20-ті рр., II 30; III - 40; IV - 50; V - 60; VI - 70-ті рр. Аналіз частотності імен дозволив виділити розряди антропонімів з урахуванням ступеня їх суспільної оцінки.

Встановлено, що українцям різного віку подобаються 660 жіночих імен, включаючи й варіативні форми, що у сукупності було названо 49055 разів.

Серед численного й розмаїтого контингенту жіночих імен, що пропонують сучасники, знайшли прихильність і деякі слов'янські автохтонні найменування. У наших матеріалах таких антропонімів зафіксовано порівняно небагато - 47 (із них 29 - повні імена, решта - гіпокористики й деминутиви), що становлять майже 9% загального обсягу жіночої підсистеми уподобань. Але необхідно зазначити, що серед цього досить вузького кола антропонімів зустрічаються й такі, які користуються високим авторитетом, особливо серед антропонімічних уподобань сучасної молоді (див. табл.).

Серед інших автохтонних найменувань на перше місце за уподобаннями вийшло привабливе й гарне давнє слов'янське ім'я Людмила, **яке** в сумарному розгляді з його різними варіантами (Люда, Мила, Людка)¹ було названо 1804 рази, що становить 3,7% загальної кількості ужитків жіночих імен. Цей антропонім "потрапив до "святців" як ім'я чеської княгині (922 р.), але визнаний у нас не був аж до ХХ ст." [4:80]. **Проте** тепер своїм корінням ім'я Людмила глибоко вросло в нашу мову. І нині, отримавши найвищу суспільну оцінку серед інших найменувань, домагається високих позицій у списках антропонімічних симпатій осіб різного віку, перебуваючи серед першої десятки найулюбленіших і жодного разу не залишаючи її меж. Пік популярності цього антропоніма припадає на III зріз - на уподобання реципієнтів 40-х рр. народження.

¹ Антропоніми подаються в порядку спадання симпатій.

Наступним іменем-фаворитом визнано антропонім Світлана (Света, Лана), що трапився 1674 рази - 3,4%. Це гарне й миле ім'я відоме з часів Київської Русі, проте донедавна в реальному іменнику траплялося рідко. У наших матеріалах авторитет імені Світлана досить високий. Потрапивши вперше до складу десятки найулюбленіших на II зрізі, воно не втратило привабливість і на наступних, обслуговуючи інтереси значної кількості сучасників.

Чималу кількість прихильників знайшли імена-композиції Мирослава (Мирося), Ярослава, Богдана (Ланка, Дана, Дануся), Бронислава (Броня), Владислава, В'ячеслава, Любомира. І це не випадково, адже значення цих найменувань "цілком прозоре, чітке, воно, так би мовити, лежить на поверхні" [8:12]. Їх популярність сягає сивої давнини, підтвердженням чого є "наявність цих особових імен-композицій у писемних пам'ятках XVI - XVIII ст." [2:40]. Г.П. Півторак констатує, що "серед найпоширеніших давньоруських жіночих князівських імен були імена на -слава" [5:71]. Дослідники реального ім'явжитку зазначають, що з відомих історичних причин "функціонування імен-композицій на Україні помітно йшло по низхідній лінії" [2:40]. Лише останнім часом, наприкінці XX ст., спалах їх популярності досить відчутний (що ілюструють результати нашого дослідження). Порівняно високою активністю відзначаються й давні одноосновні автохтоніми Таміла, Русина (Руся) й Рада (Радика).

До складу сучасних антропонімічних уподобань активно включилися слов'янські імена-неологізми. Трапляються серед них і колишні гіпокористики - Слава (Славка, Славина), Влада, що останнім часом пробилися до офіційного реєстру. Зафіксовано й декілька нових автохтонімів - Сніжана, Зоряна та його фонетичні дублети Зоріна, Заріна; Лада (фіксується з двома значеннями: 1) утворення від імені давньоруського язичеського божества; 2) у давнину словом "лада" ласкаво називали одне одного подружжя [7:123]); Злата.

У наших матеріалах трапилося чимало автохтонних найменувань із раритетним ужитком. Це такі, як Калина, що у багатьох асоціюється з назвою відомої кущової рослини - калини червоної, яка здавна полюбилася людям зовнішньою красою і цілющими властивостями; Ростислава, Борислава, Любава, Станіслава, Володимира, Малина, Милана, Зореслава, нові так звані революційні найменування Зоря, Іскра, Ярославна - ім'я по батькові однієї з найпривабливіших героїнь давньоруської літератури. Та все ж, незважаючи на їх поодинокі вживання, сама присутність таких етимологічно прозорих імен серед сучасних антропонімічних смаків - факт позитивний. Це дає змогу сподіватися на їх майбутній реальний ім'явжиток, що сприятиме розширенню активної номенклатури сучасного іменника українців.

Дані про динаміку найпривабливіших автохтонних жіночих найменувань, наведені у таблиці, свідчать про те, що авторитет переважно більшості з них із зменшенням віку інформантів помітно зростає. Насамперед це стосується таких антропонімів, як Світлана (2,4 - 4,0 %), Сніжана (0,07 - 0,5 %), Влада (0,01 - 0,1%), Лада (0,01 - 0,1%), Зоряна (0,05 - 0,1%), Богдана (0,07 - 0,1%), Мирослава (0,2 - 0,4%), Владислава (0 - 0,09%). Цілком можливо, що такі милозвучні слов'янські автохтонні імена, які донедавна були, по суті, антропонімічним пережитком, з часом збільшуватимуть привабливість і з'являться

Таблиця

Динаміка найуживаніших слов'янських автохтонних жіночих найменувань у % (з урахуванням ступеня привабливості)

№	Імена	Зрізи	I	II	III	IV	V	VI
1.	Людмила		3,7	3,5	4,1	3,8	3,9	3,8
2.	Світлана		2,4	3,0	3,6	4,0	3,7	3,7
3.	Мирослава		0,2	0,2	0,4	0,2	0,3	0,4
4.	Сніжана		0,07	0,1	0,2	0,3	0,2	0,5
5.	Ярослава		0,2	0,1	0,1	0,1	ОД	0,1
6.	Богдана		0,07	0,08	0,1	0,03	0,1	0,05
7.	Зоряна		0,05	0,04	0,07	0,07	0,08	0,1
8.	Лада	+	+	+	0,06	0,1	0,1	0,1
9.	Слава		0,07	+	0,03	0,08	0,08	0,09
10.	Влада	+	+	0,03	0,03	0,04	0,1	0,1
11.	Бронислава	+	+	+	0,08	0,06	0,04	0,04
12.	Таміла		0,05	0,04	0,04	0,02	0,03	0,06
13.	Владислава	-	-	0,03	+	+	0,08	0,09
14.	В'ячеслава	+	+	-	+	-	0,08	0,08
15.	Любомира	+	+	+	0,02	-	-	+
16.	Русина	-	-	0,04	-	0,02	-	+
17.	Злата	4-	-	-	+	-	-	0,02
18.	Рада	+	+	-	0,02	-	4-	+

+ ім'я трапилося лише один раз;

- ім'я не зафіксовано.

у реальному ім'янареченні. Встановлено, що у матеріалах сучасних антропонімічних уподобань набагато більше, ніж у реальному ім'явжитку, приділяється уваги таким антропонімам, як Влада, Лада. А ось таких давніх слов'янських найменувань, як Мирослава, Богдана, Зо-

ряна, Бронислава, Таміла, В'ячеслава, Любомира, Злата, які в наших матеріалах трапляються дуже часто, не одержала жодна новонароджена одеситка протягом останнього століття.

Таке помітне захоплення змістовними давніми слов'янськими найменуваннями підказує, що у майбутньому мотивами вибору дітям слов'янського автохтонного імені продовжуватимуть служити, як і в давні часи, різноманітні суто лінгвальні фактори (милозвучність, легкість у вимові) і екстралінгвальні, зокрема, батьківські побажання новонародженим дітям певних позитивних духовних і фізичних якостей, а також різні традиційні побутові узвичаєння, пов'язані ще з первісною вірою в магічну силу слова - особового імені.

1. Белей Л.О. Українська літературно-художня антропонімія кінця XVIII - поч. XX ст.: Автореф. дис.... д-ра філол. наук. - Ужгород, 1997.
2. Демчук М.О. Слов'янські автохтонні особові власні імена в побуті українців XIV-XVII ст.-К., 1988.
3. Зайчикова Л.П. Русский именник г.Одессы: Дис. ... канд. филол. наук. - Одесса, 1986.
4. Никонов В.А. Ищем имя. - М., 1988.
5. Півторак Г.П. Власні імена людей у Київській Русі // Культура слова. -1982.- Вип.23.
6. Справочник личных имен народов РСФСР / Под ред. А.В. Суперанской. - 4-е изд., стер. - М., 1989.
7. Суперанская А.В. Как вас зовут // Русская речь. -1991. -№ 3.
8. Татаренко Ю.П. Дано ім'я людині... - К., 1971.
9. Худаш М.Л. До питання класифікації прізвищевих назв XIV - XVIII ст. // 3 історії української лексикології. - К., 1980.

Н.В. Кутуза
АКТУАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ

ЕРГОНІМІЧНОГО ДЕКОДУВАННЯ

Номінація - суттєва характеристика мови, в якій закріплено загальнолюдські, національно-культурні, соціальні й особистісні стереотипи відображення й актуальної орієнтації людини в навколишньому світі. Система номінації мови є "результатом пізнавальної і класифікуючої діяльності народу, оскільки кожна мова прагне не тільки до об'єктивної світорозуміння народу, але й до збереження його духовної і практичної діяльності"[3:163].

Індивідуальні мовні утворення, які породжені фантазією і почут-

тями людей, віддзеркалюються в характері нації, де людина самостійно "розгортає свої внутрішні відчуття в тій мірі, в якій його духовні сили диференціюються, вступають між собою у різноманітні співвідношення; це відбивається у мовотворчості"[4:104].

Результатом пізнання людиною певного об'єкта є поява відповідної назви, яка відображає інформацію, що нею володіє людина про об'єкт номінації. Одним із актуальних шарів у сучасних номінативних процесах є ергонімна лексика. Цей факт пояснюється розвитком омичних і ринкових відношень в Україні, а отже, й виникненням великої кількості різноманітних фірм, організацій, установ, підприємств тощо, які виокремлюються через надання їм власної назви - ергоніма.

Слід зауважити, що загальна мета подібної номінації є тісно пов'язаною з психологічними основами реклами, репрезентованими класичною схемою поетапної дії рекламного тексту на психіку людини, що втілено у формулі AIDA (за першими літерами), де 1 етап - привертання уваги до тексту (attention), який є домінуючим; 2 - виявлення зацікавленості до змісту інформації (interest); 3 - збудження бажання мати те, що пропонують (desire); 4 - спонукання до дії, тобто до здійснення покупки (action) [див. 12:13]. Отже, мета реклами (як і ергонімів), полягає у відповідному скеруванні актуальної поведінки адресата, що виявляється у співпаданні загальної настанови етапу attention (привертання уваги) із функціональною навантаженістю ергонімів як певних рекламних сегментів у номінативних процесах. Реклама, за твердженнями сучасних дослідників, являє собою структуру значень, а людина пізнає навколишнє середовище у вигляді сукупності значень, які визначають і скеровують її діяльність. Головна мета реклами - включення клієнтів в її структуру значень, "спонукання до процесів декодування її лінгвістичних і візуальних знаків й отримання насолоди від цієї діяльності декодування"[8:303]. Рекламний текст створює свій варіант світу, який не повторює характеристики світу реального, але ж підсилює їх ознаки, які є актуальними в процесі індивідуалізації гіпотетично бажаного (йдеться про адресатів рекламних текстів) об'єкта. Можна сказати, що світ бажань - це і є світ реклами. Отже, психологія реклами полягає в орієнтуванні на емоції, вона прагне бути не стільки зрозумілою, скільки викликати ефект, привертати увагу, яка детермінується факторами інтенсивності подразника, його унікальністю, актуальністю, емоційністю, наявністю попереднього досвіду, що зумовлює відповідні установки на сприйняття тієї чи іншої інформації [див. 12:15].

Для аналізу актуальних параметрів, орієнтованих на привертання

уваги до назви, нами було зібрано протягом 1998-2000 років у м. Одеса близько двох тисяч ергонімів. Джерелом їх виявлення слугували збірки "Золоті сторінки Одеси", різноманітні рекламні відомості й довідники, а також безпосередня фіксація існуючих ергонімів.

Аналізовані номінативні одиниці являють собою структурно-семантичні моделі назв. Так, з боку зовнішньої структури, було виявлено 3 основних види: 1) відономастичний, який в свою чергу поділяється на а) відантропонімний, б) відтопонімний та в) відтеонімний різновиди; 2) відапелятивний й 3) комбінований, що представлений: а) ергонімами-абревіатурами та б) ергонімами, які в своєму складі мають цифру чи позначаються цифрою, - це цифрові, або індексні ергоніми.

Внутрішня мотивованість аналізованих ергонімів зумовила їх поділ на нейтральні і конотовані назви. В основі нейтральних ергонімів закладені ознаки, які безпосередньо вказують на характер діяльності підприємства, на вид продукції. Ця категорія назв віддзеркалює властивості об'єкта і має прозору семантичну структуру. В конотонімах же закладено асоціативні зв'язки, які опосередковано вказують на характер діяльності підприємства і "позначають предмети, які не потребують того, щоб назва вмещувала ознаки орієнтованості або інші ознаки, за якими можна було б впізнати відзначене [5:28].

В нашій роботі ми зосередимося на аналізі ергонімів відономастичної моделі, а саме на відантропонімному і відтопонімному різновидах через їх функціональну актуальність.

1. Специфіка відантропонімного різновиду нейтральних назв полягає у тому, що похідною основою слугують імена, прізвища засновників чи власників підприємств, організацій, фірм. Цей різновид містить такі структурні моделі: 1) власне антропонім - а) офіційне ім'я: Андрій, Антон, Артур, Валентина, Валерія, Вероніка, Віктор, Вікторія, Володимир, Іван, Ірина, Лілія, Людмила, Максим, Марія, Надія, Наталія, Оксана, Олена, Олеся, Ольга, Роман, Руслан, Руслана, Софія, Тетяна, Юлія тощо; б) неофіційне ім'я: Валя, Віта, Влад, Іринка, Лора, Люся, Макс, Ната, Наташа, Таня, Слава; 2) антропонім + ергонімний термін (ЕТ) як родовий означальний при ергонімах типу асоціація, банк, корпорація, компанія та ін. [див.2:35] - а) прізвище + ЕТ: Деліков і компанія, Кочергін і компанія, Морімото і компанія, Селезньов і компанія; б) ім'я + ЕТ: Ірина і компанія, Максим і компанія, Олександр і компанія, Олена і компанія, Світлана і компанія та інші. Слід зауважити, що в цій групі є характерним використання ЕТ компанія.

Оригінальність відантропонімного різновиду номінації конотованих назв полягає в тому, що "у конкретному вживанні їх смислового домінанта визначена зв'язком не з денотатом, а з поняттям, яке розви-

нулось пізніше" [7:279], і додаткові відтінки якого нерідко представлені у незвичайному для "чистої власної назви емоційно-експресивному ореолі" [там само]. Тут маємо такі структурні моделі: а) екзотичне ім'я - Амелія, Глорія, Джесіка, Джулія, Лаура, Лолі, Луїс, Люсьєн, Наталі, Ніколь; б) імена та прізвища історичних осіб - Вівальді, Гіппократ, Елікур, Клеопатра, Колумб, Людовік, Марго, Морган, Моцарт, Наполеон, Нострадамус, Роксолана, Спартак, Платон.

11. Відтопонімні моделі нейтральних ергонімів передбачають наявність мотивуючої ознаки за місцезнаходженням об'єкта. Як відтопонімний компонент тут може виступати різноманітна топонімна лексика: хороніми, ойконіми, ороніми, гідроніми тощо. Ця група представлена такими структурними моделями:

1. Конструкції з власне топонімом. До цієї групи належать такі структурні моделі: а) топонім + топонім, де лексеми виконують функцію астіоніма - Одеса-Товарна, Україна - Ізраїль, Бруклін-Київ; б) топонім + ЕТ або топонім + апелятив, де топонім Одеса є константним і виконує функцію хороніма - Одеса-банк, Одеса-книга, Одеса-чай, Одеса-авто.

2. Конструкції з відтопонімним ад'єктивом (ВА). Ця група розподіляється на: а) ВА, які виконують функцію урбаноніма і є субстантивованими - Арнаутський (супермаркет), Вузівський (торгівельний центр), Малоарнаутський (продукти), Південний (супермаркет), Преображенський (універсам), Приморський (продукти), Суворовський (торгівельний будинок), Троїцький (супермаркет), Шевченківський (універсам). Ергоніми, виражені ВА, вказують на місцезнаходження, місцерозташування об'єкта, це своєрідні ергоніми-орієнтири; б) найчастіше ця підгрупа представлена такими формулами: ВА + ЕТ або ВА + Х + ЕТ, де ВА виконує функцію хороніма, Х - прикметник чи словосполучення з прикметником, який означає продукцію або діяльність і конкретизує, уточнює її виробничу скерованість: Одеська біржа, Одеська кіностудія, Одеська фабрика, Одеська тютюнова фабрика, Одеський завод керамічних виробів, Одеський автомобільний клуб, Одеське морське агентство, Український медичний центр безпеки транспорту, Одеський центр обслуговування повітряного руху, Одеська нова біржа, Українська фондова біржа. Слід зазначити, що цей ВА має фіксований вигляд (Одеський/Український), а лексема український має ще й специфічне значення, яке відрізняється від семантичної функції інших відтопонімних елементів, що вживаються в аналогічних конструкціях: вона вказує не стільки на місцезнаходження об'єкту, скільки на національну приналежність [див. 2:89]

Відтопонімний різновид номінації конотованих назв характеризується тим, що в їх основі лежать асоціативні зв'язки, які мають натяк на специфіку підприємства, особливості пропонованої продукції чи послуг. Нами зафіксовано такі конотоніми: Аляска (холодильники), Антарктика (будинок відпочинку, магазин риби), Вавилон (ресторан), Венеція (жалюзі), Ельдорадо (казіно), Італія (будівнича фірма), Кавказ (ресторан), Каліфорнія (бар), Клондайк (казіно), Колізей (меблі), Лондон (взуття), Невада (гральні автомати), Одеса (санаторій, туристичний клуб), Україна (центр української культури).

Представлені нами різновиди ергонімів дозволяють вважати актуальним параметр їх конотованості/неконотованості і гіпотетично уявити, що конотовані ергоніми і сприйматимуться, і зберігатимуться у пам'яті адресатів набагато краще, ніж нейтральні. У межах цього припущення нами був проведений експеримент, в якому взяли участь 60 осіб, здебільшого шкільного віку (14-15 років). Такий вибір респондентів зумовлений актуальністю емоційного компонента в ставленні такої аудиторії до навколишнього світу, яскраво вираженою "полярністю" в оцінюванні та підвищеною комунікативною активністю. Крім того, респонденти здебільшого спортсмени, що свідчить про яскраву пам'ять, найточніше зореве сприйняття, розвинену спостережливість і здібність виокремлювати різноманітні суттєві моменти в навколишньому середовищі [див. 9:477].

Методика проведення експерименту відповідає усталеним моделям, що застосовуються в прикладній психології для порівняння процесів відтворення і упізнання [див. 1:115]. Слід зауважити, що відтворення - активний творчий процес, пов'язаний із реконструкцією відтвореного, яка в свою чергу, виявляється у зміні послідовності викладу, характері репродуктивного завдання, рівні осмислення матеріалу, різноманітних емоційних ставленнях до нього тощо.

Отже, респондентам 4 рази було пред'явлено по 15 назв, спосіб пред'явлення - зоровий. Це: 1) нейтральні ергоніми відантропонімного різновиду: Артур, Валерія, Валя, Влад, Володимир, Іринка, Кочергін і компанія, Наташа, Максим і компанія, Олена, Ольга, Світлана і компанія, Сергій і компанія, Слава, Юлія (ресторани, магазини, перукарні, торговельні фірми, бари, весільні салони); 2) конотовані ергоніми відантропонімного різновиду: Амелія (перукарня), Вівальді (продукти), Клеопатра (сантехобслуговування), Гіппократ (аптека), Глорія (магазин), Джесіка (одяг), Колумб (туристичне агентство), Люсьєн (магазин), Марго (бар), Морган (бар, магазин), Наполеон (одяг), Ніколь (магазин), Нострадамус (бар), Платон (окуляри), Роксолана (квіти, продукти); 3) нейтральні назви відтопонімного різновиду: Арнаутський

(супермаркет), Одеса-авто, Одеська біржа, Одеса-книга, Одеське морське агентство, Одеська нова біржа, Одеса-Товарна, Одеська тютюнова фабрика, Одеський центр обслуговування повітряного руху, Південний (супермаркет), Південний науковий центр Національної академії наук України, Суворовський (торговельний будинок), Україна-Ізраїль, Український медичний центр безпеки транспорту, Шевченківський (універсам); 4) конотоніми відтопонімного різновиду: Аляска (холодильники), Антарктика (будинок відпочинку, магазин риби), Вавилон (ресторан), Венеція (жалюзі), Ельдорадо (казіно), Італія (будівнича фірма), Кавказ (ресторан), Каліфорнія (бар), Клондайк (казіно), Колізей (меблі), Лондон (взуття), Невада (гральні автомати), Одеса (санаторій, туристичний клуб), Україна (центр української культури).

Після кожного пред'явлення респонденти відтворювали запам'ятовані назви, а частотність правильного відтворення (Рв) визначалась за формулою $P_v = m/n$, де m - кількість правильно відтворених елементів, n - кількість елементів, які були пред'явлені кожному респондентові. Результати експерименту дали змогу вивести середній процент частотності правильного відтворення, який становить у сфері нейтральних ергонімів відантропонімного різновиду - 49%; у конотованих ергонімів відантропонімного різновиду - 53%; у нейтральних ергонімів відтопонімного різновиду - 46%; у коногованих ергонімів відтопонімного різновиду - 53%, що свідчить про підвищену частотність правильного відтворення конотованих ергонімів порівняно з іншими запропонованими групами.

Після цього був проведений асоціативний експеримент, в межах якого респонденти оцінювали конотоніми за ознакою подобається/не подобається з відповідним декодуванням асоціативного фону. Подалі інформантам подавалися і відомості про галузеву орієнтацію названого підприємства з повторюваним оцінюванням. Отримані результати дають змогу класифікувати конотовані ергоніми (КЕ) на позитивні, негативні й амбівалентні.

І. Позитивні КЕ (35%). Для обґрунтування позитивного оцінювання подаємо власне конотонім, потім - професійну скерованість організацій, наприкінці актуалізований асоціативний фон (АФ): Аляска - холодильники. АФ: холод; Антарктика - магазин риби. АФ: холод; Гіппократ - аптека. АФ: лікарська діяльність; Ельдорадо - казіно. АФ: багатство; Італія - будівнича фірма. АФ: італійські вироби, якість; Клондайк - казіно. АФ: багатство, удача; Лондон - взуття. АФ: вироби із цього міста; Одеса - санаторій, туристичний клуб. АФ: любов до рідного міста; Платон - окуляри. АФ: розум, досвід; Роксола -

на - квіти. АФ: захоплення, краса, чарівність; Україна - центр української культури. АФ: рідна країна

Значимо, що позитивне сприйняття цієї групи зумовлюється певним співпаданням як рівня загальної поширеності назви, закріплених позитивних асоціацій, так і відповідністю між KE та професійною скерованістю організації.

II. Негативні KE (7%). Негативізм детермінується неспівпаданням між усталеними асоціаціями та семантикою практичної діяльності підприємств: Антарктика - будинок відпочинку. АФ: холод; Роксолана - продукти.

III. Амбівалентні KE (58%). Особливість цих KE полягає в тому, що шкала їх оцінювання коливалася від позитивності до негативності. Позитивне оцінювання: Амелія - перукарня. АФ: чарівність; Вавилон - ресторан. АФ: натовп; Венеція - жалюзі. АФ: краса; Вівальді - продукти. АФ: геніальність; Глорія - магазин одягу. АФ: незвичайність; Джесіка - одяг. АФ: загадковість; Кавказ - ресторан. АФ: кавказька кухня; Каліфорнія - бар. АФ: тепло, спокій; Клеопатра - сантехобслуговування. АФ: надзвичайна краса, жіночість, молодість; Колізей - меблі. АФ: якість; Колумб - туристичне агентство. АФ: подорож; Люсьєн - магазин. АФ: Франція, загадковість, захопленість; Марго - бар, ресторан. АФ: цариця, велич; Морган - бар, магазин. АФ: успіх, багатство; Наполеон - одяг. АФ: могутність, велич; Невада - гральні автомати. АФ: штат Америки, привабливість, багатство; Ніколь - одяг. АФ: краса, незвичайність; Нострадамус - бар АФ: вішування. У інших же інформантів ці ж KE викликали негативну оцінку, яка зумовлюється кількома факторами. По-перше, відсутністю актуальних зв'язків між назвою і діяльністю, що спричиняє майже винятково емоційне "несприйняття", "нерозуміння" KE, наприклад: Амелія - перукарня; Глорія - магазин одягу; Джесіка - магазин; Люсьєн - магазин одягу; Морган - бар, магазин; Ніколь - одяг. По-друге, до негативізму спричиняє коло відповідних ергонімних асоціацій: Невада - гральні автомати. АФ: далекі краї, чужина; Колізей - меблі. АФ: руїни, бої; Колумб - туристичне агентство. АФ: далека довге тривала подорож; Наполеон - одяг. АФ: війна; Вавилон - ресторан. АФ: розпуста, багатомовність, натовп; Кавказ - ресторан. АФ: війна, горе; Каліфорнія - бар. АФ: далекі краї, чужина. По-третє, негативне сприйняття формується через неспівпадання практичної діяльності з семантикою конотоніма: Венеція - жалюзі; Вівальді - продукти; Клеопатра - сантехобслуговування; Марго - бар; Нострадамус - бар.

Отже, провідними чинниками, що формують позитивну/негативну

оцінку, є: 1) наявність/відсутність актуальних асоціативних зв'язків; 2) релевантна емотивна скерованість; 3) відповідність між семантикою КЕ та професійною скерованістю фірми, організації.

Таким чином, бажано, щоб семантика ергоніма ґрунтувалась на колі усталених позитивних асоціацій, які зумовлюватимуть адекватне оцінювання і відповідно поведінку адресата, а також на попередньому аналізі смаків потенційних клієнтів, їх психології, особливостей, що дозволить виявити актуальні чинники оцінки.

1. Балин В.Д., Гайда В.К., Горбачевский В.К. и др.. Практикум по общей экспериментальной и прикладной психологии: Учебное пособие. - СПб, 2000.
2. Беспалова А.В. Структурно-семантические модели эргонимов и их употребление в современном английском языке (на материале названий компаний). Дис. ...канд. филол. наук. - Донецк, 1989.
3. Булега Н., Тарновецька Л. Семантична сумісність слова і "національний" критерій мовної норми // Актуальні проблеми менталінгвістики: Науковий збірник. - Київ, 1999.
4. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. - М., 1984.
5. Копорский С.А. О лексико-семантических особенностях наименований (названия кинотеатров) // Мысли о современном русском языке. - М., 1969.
6. Москович В.А. Товарные знаки // Ономастика. - М., 1969.
7. Отин Е.С. Развитие коннотонимии русского языка и его отражение в словаре коннотонимов // Отин Е.С. Избранные работы. - Донецк, 1997.
8. Почепцов Г.Г. Коммуникативные технологии двадцатого века. - М.; К., 1999.
9. Рудик П.А. Психология. - Москва, 1958.
10. Соболева Т.А., Суперанская А.В. Товарные знаки. - М., 1986.
11. Сукаленко Н.І. Про конотаційно-оцінний компонент мовної діяльності людини // Мовознавство. - 1985. -№2.
12. Школьник Л.С., Тарасов Е.Ф. Язык улицы. - М., 1977.

Н. М. Дубина

ФУНКЦІЇ ТОПОНІМІВ У ВЕСНЯНКАХ

У фольклорі вагоме місце посідають обрядові пісні, зокрема веснянки, які зародилися ще в язичницькі часи і супроводжували святкування приходу весни, пробудження природи, випромінювали радість буття.

Як зауважив Ю. Круть [11, с.26] «чільне місце в усній народній творчості східних слов'ян, як і інших народів, посідають власні географічні

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

назви (топоніми), зокрема назви сіл і міст (ойконіми), річок і морів (гідроніми)».

Нерідко і у веснянках використовуються власні географічні назви на позначення місцевості, де жили виконавці пісень, або територій, про які їм було добре відомо.

У фольклорному матеріалі (близько 900 веснянок), частина якого зібрана у Карпатах та Прикарпатті (в межах Івано-Франківської, Тернопільської та Львівської областей), а також в друкованих джерелах виявлено такі топонімічні класи - ойконіми, гідроніми, ороніми, хороніми.

Їх кількість сягає 28: 18 ойконімів, 5 гідронімів, 4 хороніми та 1 оронім.

У даній розвідці ми детально розглянемо усі випадки вжитку деяких топонімів з точки зору їх значення у контексті кожної окремо узятій пісні.

Серед власних назв, які зустрічаються у гаївках, топоніми **Дунай** та **Україна** є найуживанішими: **Дунай** вжито 15 разів, назву **Україна** - 11 разів.

Дунай - ріка, що була добре відома усім слов'янам. **Дунай** і прилеглі території в їхньому уявленні були «землею предків і достатку» [13, с. 117].

У веснянках, які створювалися на прилеглих до Дунаю територіях, назва **Дунай** виконувала чисто номінативну функцію. Однак з розповсюдженням цих пісень або власне самої назви **Дунай** її первісне значення могло втрачатися або переосмислюватися. Наприклад, існує велика кількість гаївок, в яких **Дунай** виступає на позначення будь-якої річки, тобто має узагальнене значення. «У слов'ян слово дунай стало загальним позначенням річки, ... хоча це безсумнівно перетворення власного імені у загальне - виразне свідцтво широкого і давнього вжитку власного імені» [7, с.5].

Так, веснянки «Пустіте нас», «А вже весна іскресла», «Бідна моя головонько» та ін. записані на Прикарпатті, поблизу сіл, де їх співають, протікають **бистрі** гірські річки:

«Пускайте нас, пускайте нас
За ліс погуляти.
Не пустимо, не пустимо,
Бо близько Дунай.
А ми мости намостимо
Та й таки поїдемо
За бистрий Дунай...»

«На бистрім
Дунаю Гусар гуси зганяє.
На сопілці виграє,
На дівчину моргає...»

Відомо, що для **Дунаю** «позначення **тихий** природне» [7, с. 4]. А позначення **бистрий** заміщує **тихий**, можливо, з плином часу - люди живуть стало поблизу гірської швидкої річки і, природно, поступово замінюють епітет **тихий** епітетом **бистрий**. Крім того, вказівкою на те, що це не власна назва, а узагальнення, є те, що дівчата «мости намостять» через Дунай. А це, напевно, нелегка робота! Природніше допустити, що це легше зробити через р. Лукву (права притока Дністра) чи через р. Бистрицю, чи ще через якусь гірську річку, які зазвичай невеликі, неширокі.

У варіантах гаївки «Ой виїду я за ворота»:

«Ой виїду я за порота,
Гуляю, гуляю,
Як білая лебідонька
На тихім Дунаю»

епітет **тихий** виступає найчастіше, хоча є й варіанти з епітетами **бистрий** та **чистий**. **Дунай** у цих піснях асоціюється з «дівочим, вільним станом» [13, с. 138].

Дуже цікава веснянка «Вийшла вдова молода». З погляду Д.А. Мачинського, сюжет цієї пісні можна вважати архаїчними: «... з жіночою темою тісним чином пов'язані сюжети про утоплення вдовою дітей в Дунаї, причому у найбільш поширеному варіанті жінка просить Дунай піклуватись про них і Дунай дійсно їх виховує, після чого вони, уже у вигляді дорослих «корабельників», хочуть одружитися з рідною матір'ю і сестрою. Не дивлячись на те, що сюжет зберігся у формі балади, є усі підстави вважати його досить архаїчним (мотиви близнюків, жертви воді, «батьківство Дунаю») і співставити із свідомством Лева Диякона про обрядове утоплення русами немовлят в Дунаї» [13, с. 156]. Тобто, в цій пісні:

«Вийшла вдова молода,
Породила синів два.
Як вона їх породила
В тихий Дунай пустила.
Ой ти, жовтий лісочок,
Годуй моїх діточок, Дунаю,
Ой ви рибо-рибоньки, Дунаю,

Годуйте мої синоньки.
А ви, круті береги, Дунаю,
Не шуміт ми на сини»

Дунай символізує смерть, смерть дітей.

Потрібно зазначити, що веснянки-гаївки - не просто пісні про весну, весна пише канва для оспівування дівчини, усіх її думок і почуттів.

Тому Дунай не можна розглядати тут просто як річку - власну чи узагальнену назву, але як символ кохання, близької розлуки чи зустрічі тощо. Так, у гаївці «Пустіте нас» дівчата «мостять мости» через Дунай міст символізує зв'язок; «поїдемо за Дунай» у пошуках кохання, до милого. У гаївці «Ой вийду я за ворота» Дунай - образ вільної дівчини і символ швидкої розлуки з милим:

«.. Десь моєму миленькому
Негайна робота.
А хоть гайна, хоть негайна,
То він не гуляє,
З тихого Дунаєчка коня напуває,
А кінь ірже, води не п'є,
Дороженьку чує...»

А ось у веснянці «Вийшла вдова молода» Дунай не лише символізує смерть, але й виступає як персоніфікований образ - хтось, кому можна довірити найдорожче - дітей.

Топонім Україна у досліджених нами гаївках зустрічається 11 разів. Ці гаївки можемо поділити на дві групи: старі й нові. У старих піснях відбито час, коли назва Україна не охоплювала усієї території розселення українського народу. Були можливі сполучення типу «Україна і Волинь», «Україна і Полісся» (аж до 19 ст.). Це такі гаївки: «Ромен-зілля», «Ой Рудаю, Рудаєньку», «Ой писанко»:

«... Ромен похилився,
З України до дівчини
Козак уклонився»;
«Ой писанко, писаночко,
Ти свячене яйце,
Пригадала на Вкраїні
Своє рідне сільце.
Ой ніде так не святкують,
Як у ріднім краю.
Тяжко було святкувати
Без свого звичаю...»

«Ой Рудаю, Рудаєньку,
Отвори нам воротонька,
Отвори нам воротонька
Аж до свого городонька.
Ой що то там за пан іде,
Ой що там за дар везе.
Везе, везе зернятонька,
З України дитятонька...»

У цих піснях **Україна** має значення «межа, далека земля», причому у веснянках «Ромен-зілля» та «Ой Рудаю, Рудаєньку» - це «межа, кордон у межах однієї держави» [8, с.87]. А ось у пісні «Ой писанко» **Україна (Вкраїна)** має сенс «далека чужа земля» [8, с.87].

Нові ж пісні - гайки, найімовірніше, створювались недавно, десь в кінці 19 - на початку 20 століття, тобто в період різкого зростання рівня національної самосвідомості українського народу. В новітніх веснянках знаходить свої відображення споконвічна мрія українців жити в вільній об'єднаній соборній Україні. Це веснянки «Розвивайся ж, високий дубе», «Заспіваймо тіна-діна», «Питалася мама дочки», «Огірочки-пупліночки, завивайтеся», «Народе український»:

«Розвивайся ти, високий дубе,
Весна красна буде,
Розпадуться пуга вікові,
Прокинуться люди.
Розпадуться пута вікові,
Тяжкі кайдани.
Не побідна злими ворогами
Україна встане.
Встане славна наша Україна,
Щаслива і вільна.
Од Кубані аж до річки Сяну,
Одна неподільна
Щезнуть межі, що помежували
Чужі між собою,...»
«...Огірочки-пупліночки
Тож нам ся в'ють.
А молоді молодчики
Мід-вино п'ють.
Ой по горі, по долині
Слава нашій Україні
На весь світ».
«Заспіваймо тіна-діна,

Гей, ще не вмерла Україна.
Ще не вмерла тая слава,
Гей, що п'ятсот літ в степу спала...»

У цих гаївках **Україна** мислиться, як єдина, величезна територія та неподільна держава.

Топонім **Варшава** вжито у гаївці «Ой мала я писанку», яка без сумніву, створена за часів панування Польщі над західноукраїнськими землями:

«Ой мала я писанку, та й нема,
Бо я свою писанку продала.
На музики грошики складала.
Надїхали паничі з Варшави,
Вони мою писанку забрали».

Назву **Варшава** з легкістю можна замінити на іншу польську власну назву, бо «паничами» називали лише поляків. У відношенні до українських хлопців звернення «паничі» вживалося дуже рідко.

Цікавою в соціально-історичному аспекті є гуцульська гаївка «Ой зазуй, зазуй, сива зозуленько», записана на Косівщині, яка найімовірніше була створена за часів, коли західноукраїнські землі входили до складу Австро-Угорщини:

«Ой зазуй зазуй,
Сива зозуленько.
Де ж нам закуєш
На друге літечко?
Чи в горах Карпатах,
Чи на Буковині?...»

Справа в тому, що топонім «**Буковина** та **Карпати** могли розглядатись в єдиному територіальному поєднанні лише за часів панування на цих землях Австро-Угорської імперії. Тому рекрут, якого забирали до війська з гуцульських Карпат ані до цього часу, ані після не міг проходити службу на Буковині.

Назви **Крим** і **Кременчук** зустрічаються один раз поруч у веснянці «Ой плив човен». У цій пісні дівчина розповідає, що милий пішов у **Крим** по сіль і додає:

«Пливла шука з **Кременчука**,
Пістрелекі крильця,
Ой немає і не буде
Мого чорнобривця».

Крим здавна славився сіллям, а водний шлях з Криму чи до нього проходить через Кременчук по Дніпру.

Топонім **Поділ** є у пісні «Ой городе, городе» поруч з гідронімом Дон:

«Ой городе, городе,
Куди ти стоїш ворітьми?
Чи на Дін, чи в Поділ,
Чи на улицю широку,
Чи на долину глибоку?»

Поділ тут виступає швидше всього - скорочена назва Поділля, а «Поділля, як певне територіальне об'єднання, охоплювало крім Пониззя, тобто середнього Придністров'я, сусідні землі, розташовані у верхній і середній частині басейну Південного Бугу» [12, с.83]. Можна припустити, що **Дін** і **Поділ** тут не топонімічні одиниці, а географічні поняття «захід-схід». Крім того, **Дін** порівнюється з «улицею широкою», а **Поділ** з «долиною глибокою». Тобто, ці назви виконують не лише чисто номінативну функцію, але набувають узагальненого характеру.

В гаївці «Вербовая дощечка» топоніми **Косів** і **Городенка** мають різне номінативне навантаження:

«...Звідки милий прийде,
Щось Насточці привезе.
Червоні чоботи,
З косівської роботи.
А в Косові роблені,
В Городенці ношені».

Косів - це з давніх-давен відомий на всю Гуцульщину, Галичину та Покуття центр народних промислів, в якому виробляються та продаються самобутні гуцульські вироби. І тут топонім крім номінативного значення дістає ще й своєрідне соціальне забарвлення, характеризуючи Косів не тільки як населений пункт, але і як торгівельно-економічний центр. А назву **Городенка** можна замінити будь-яким іншим ойконімом, куди міг потрапити товар із Косова.

Топонім **Львів**, що зустрічається в гаївках «Вінку мій», «Ой до Львова доріженька», «Ой зійшло, зійшло три зірньки», теж, як і топонім Косів, виконує функцію номінації (з соціально-економічним підтекстом) важливого адміністративного та торгівельного центру і носить одноваріантний характер, тобто не підлягає заміні будь-яким іншим ойконімом.

Підсумовуючи сказане, бачимо, що у гаївках топоніми виконують

не лише суто номінативну функцію. Часто вони набувають узагальненого, абстрактного значення. В деяких гаївках номінативна функція помітно згладжується або й зовсім втрачається, набуваючи рис художнього, символічного, а то й міфологічного образу.

1. Бервецький З. Благослови, мати, весну зустрічати. - Дрогобич, 1991.
2. Грицай М. Веснянки. - К.: 1970.
3. Карпенко Ю.О. Тихий Дунай // Восточноукраинский лингвистический сборник. - Донецк. - 1999. - Вип.5.
4. Карпенко Ю.О. Походження назви Україна - загальної і власної // Ономастика та етимологія: Збірник наукових праць. - К, 1997.
5. Короткий тлумачний словник української мови. - К.: 1988.
6. Круть Ю.З. Топоніміка в епічній та обрядовій пісенності // Народна творчість та етнографія. - 1989. - № 1.
7. Масенко Л.Т. До питання про позицію "верх, гора - низ, діл" // Давньоруська ономастична спадщина в східнослов'янських мовах: Збірник наукових праць. - К., 1988.
8. Мачинський Д.А. "Дунай" русского фольклора на фоне восточнославянской истории и мифологии // Русский Север: Проблемы этнографии и фольклора. - Ленинград, 1981.
9. Сокіл В.В. Міфологічні мотиви в топонімічних легендах українців Карпат // Народна творчість та етнографія. - 1989. - № 4.

Т. І. Панскіна

**ЄВРОПЕЙСЬКІ СТОЛИЦІ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО
СВІТОСПРИЙНЯТТЯ:
НА МАТЕРІАЛІ ПРИСЛІВ'ІВ ТА ПРИКАЗОК**

Топоніми використовуються на позначення будь-якого географічного об'єкта і в науковій літературі виконують чисто номінативну функцію. На противагу науковим текстам у творах художньої літератури та фольклору починаються метаморфози (невипадково Т.М. Кондратьєва назвала свою монографію "Метаморфозы имени собственного: Опыт словаря"). Кожне слово в художньому тексті (чи то літературному, чи то фольклорному) творчо переосмислюється, з'являються переносні значення. Відбуваються семантичні зрушення.

Один з найбагатших на топоніми жанрів фольклору - прислів'я та приказки, загально визнані носії мудрості, зразки лаконічності людського мислення. І хоча це не найдавніші зразки усної народної творчості, проте саме за допомогою прислів'їв та приказок можна близь-

ко до оригіналу описати ту картину реального світу, яка існувала в голові наших давніх предків. Недарма М.Ф. Сумцов наголосив, що у деяких прислів'ях без імені (тобто ВН) або з самими звичайними скромними іменами можуть приховуватися значні історичні спогади [8:2].

Звичайно, фольклор не описує все з історичною документальною точністю. Навпаки, закономірним буде творче переосмислення. Це зумовлено тим, що фольклорне слово миттєво має викликати певні асоціації. Причому онім не повинен повністю змінити своє значення, просто він потрапляє у такий контекст, який допомагає з'явитися цим асоціаціям [4:97]. Не втрачаючи своїх категоріальних ознак власної назви, топонім розширює значення, часто стає символом чогось. Наприклад, *Рим* виступатиме в ролі символу католицизму, асоціюватиметься з панством ("бувши у Римі та папіжа не видати").

Але частіше можна говорити не про онім-символ, а про контекстуальне значення оніма, тобто таке, яке з'являється в конкретному висловленні. При цьому не слід думати, що таке контекстуальне (актуальне) значення буде спонтанним, випадковим. В актуалізованій семантиці ВН відбувається семантичне зрушення ядро - периферія, тобто певна сема, що була на периферії, в рамках даного контексту стає домінуючою. Наприклад, вислів "де Рим, а де Крим" репрезентує Рим не як столицю (а це архісема), а як далеке місто.

Потенційно кожен онім може, максимально наблизившись до загальної назви, стати символом. Тоді онім використовуватиметься саме задля цього експресивного значення, номінативна функція втратиться. У фольклорних текстах, зокрема у текстах прислів'їв та приказок цього не спостерігається. Топоніми, попри всю символічність та асоціативні зв'язки, стосуються об'єкта, який вони називають: номінативна функція, хоча й приглушена, присутня.

Ми обрали об'єктом дослідження столиці європейських країн. Це пояснюється тим, що дані ВН марковані в етнокультурному відношенні і виступають свого роду знаком держави, столицею якої вони є ("Москва - столиця, любо подивиться"). Тому цікаво, який асоціативний ряд виникає в українця у зв'язку з даними назвами.

Матеріал для дослідження добирався зі збірок прислів'їв (приказок) дожовтневого часу - М. Комаров, М. Номис, з радянських видань - "Українські народні прислів'я та приказки" (1961, 1963) та "Прислів'я та приказки: Взаємини між людьми" (1991).

Ієрархічна система цієї групи має такий вигляд: *Москва* (19), *Рам* (10), *Париж* (5), *Берлін* (5), *Відень* (3), *Варшава* (1).

Не дивлячись на близькість Польщі в просторовому плані та історичному зрізі, ВН столиці країни вживана одинично: "ой далеко-да-

леко до города Київa, а з Київa аж до Полтави, а з Полтави аж до Варшави». В Даному вислові *Варшава* виступає як дуже далеке місто. Проте це не домінуюча сема. Як і архісема "столиця", так і вищеназвана – обидві стоять на другому плані, тобто на периферії. А ядерна сема може бути з'ясована тільки, якщо звернутися до історичних асоціацій мовців.

Наявність трьох онімів дає можливість побудувати певну схему:

невідоме місто → *Київ* → Полтава → *Варшава*.

Абсолютно логічним буде відшукати певне історичне пояснення поєднання таких міст. Єдина історична подія, яка підпадає під таку схему, - це повстання Наливайка та Лободи проти польської шляхти у кінці XVI століття: вони об'єдналися проти Жолкевського, підступаючи до Київa, одбилися від останнього під Білою Церквою і перейшли на той бік Дніпра, вглиб полтавських степів. Але через сварки та хвороби все скінчилося погано: Лободу вбито, а Наливайка покарано лютою смертю у Варшаві [1:162; 3,1:193-194].

Отже, *Київ* - мета, центр, *Полтава* - полтавські степи, *Варшава* ж, яка є столицею Польщі та розташована далеко від Київa і Полтави, - це місто, в якому карали героїв українського народу.

На відміну від *Варшави* онім *Москва* має у прислів'ях та приказках широкую семантичну амплітуду. У більшості випадків вживання ВН відбувається персоніфікація: неживе постає живим і осмисленим, відповідно до фонових знань мовців [11:45]. І якщо у казках російського народу *Москва* - це столиця, резиденція російського царя, центр економічного життя [2:34], то в українських фольклорних текстах, зокрема в прислів'ях та приказках відбуваються значні семантичні зрушення. Окрім фіксованих денотативних сем, з'являються семи, які імпліцитно чи експліцитно виражають відношення українців до *Москви*.

Москва в одному випадку сприймається як далеке місто ("аж Москва видна"). В іншому - назва опиняється в такому контексті, який експліцитно виражає негативне значення астіоніма *Москва*: "Москва люта", "в Москву з грішми, з Москви з вішми", "Москва сльозам не вірить". Ці вислови дозволяють охарактеризувати *Москву* епітетами люта, жадібна, жорстока. Вираз "Москва на злиднях збудована та й злиднями годована" не можна сприймати як такий, що вміщує конкретне судження про даний об'єкт. Тут за допомогою метафори народ описав своє бачення історії *Москви*. Справа в тому, що колись люди тікали в ліси, селилися там, шукаючи захисту від набігів кочовиків. І немає сумніву, що першими поселенцями в тих місцях були прості бідні люди, які не входили до складу дружини князя. Бідні люди були пізніше основною робочою силою під час розбудови міста

в XII ст. Отже, злидні - то "бідні люди" або "бідність, убозтво". Дане слово у глибинній структурі паремії протиставлене *Москві*, яка виступає як синонім багатства.

Москва - це велике місто: "не зразу Москва будувалась". В українському фольклорі маємо відповідні приказки з опорним словом *Київ*, *Львів* та *Рим*. Тобто відомі ВН легко варіюються, заступають одна одну, бо в даному контексті не вимагається точна локалізація місця. Мовець, в свою чергу, використовує приказку з тією назвою, яка на його думку максимально, в рамках даного контексту, реалізує значення "велике місто".

Найкраще і найбільше онім *Москва* представлений у виразах історичного характеру. Ці вислови можна розділити на дві тематичні групи:

1) прислів'я (приказки), які описують період Великої Вітчизняної війни;

2) прислів'я (приказки), які описують давню історію України.

В пареміях першої групи *Москва* - це столиця СРСР, головне місто країни: "побачив фашист Москву, як свою потилицю", "хотів Гітлер Москву взяти, та й Берлін кинув", "до Москви на танках, од Москви - на санках", "не бачити вам Сталінграда, як Москви і Ленінграда" [12:495]. В рамках даного аспекту топоніми називають об'єкт і несуть у собі загальновідому інформацію, а в текстах виконують лише номінативну функцію.

У прислів'ях та приказках другої групи внутрішня семантика назви ширша, об'єктивізуються характеристики, асоціації, пов'язані з певними історичними подіями. Номінативна функція відходить на другий план. Тут потрібні знання історії для того, аби зрозуміти так зване алюзивне [10:84] використання топоніма: автор має на увазі якусь історичну подію, але не каже про неї прямо. Наприклад, у виразі "убрав в шори, як Виговський Москву" в двох словах описано стан взаємовідносин між Росією та гетьманською Україною після поразки царського війська під Конотопом у 1658 р.: історики твердять, що дійсно *Москва* була "прибрана до рук" - на деякий час [9:185]. Тому не можна погодитись з М. Номисом, який пояснює фразеологізм "убрати в шори" як "ошукати, надути" [5:699]. Вийшло б, що І. Виговський ошукав Москву (тобто її керівництво), чого за твердженням О. Субтельного, не було [9:183]. Крім того, "Фразеологічний словник української мови" пояснює цей вираз інакше: він має значення підкорення кого-небудь своїй волі, примусити коритися; синонімом виступає вираз "брати в руки" [13:49]. Така інтерпретація фразеологізму здається ближчою до істини, бо до того, як стати фразеологізмом, да-

ний вираз "убрати в шори" стосувався коней і значив: приборкати, надівши на очі шори, аби кінь дивився прямо й виконував волю хазяїна.

Як в аналізованому вище вислові, так і в прислів'ї "служив Москві Іване, а вона його гане" астіонім *Москва* виступає для позначення влади, керівництва країни. Правда, останній вислів характеризує зовсім інші часи та іншого гетьмана України - а саме Івана Брюховецького, який підписав Московські статті 1655 р., які обмежили автономію України; потім він загинув під час повстання, яке було інспіроване проти нього царськими воєводами [5:726].

Наступне прислів'я також є прикладом метонімічного (алюзивного) використання топонімів: "нагрівся француз у Москві, а замерз у Березині". Як афористичний вислів, прислів'я сприймається таким, що імпліцитно вміщує ширшу інформацію, ніж та, що експліцитно виражена в його тексті [14:37]. В даному разі, якщо не скористатися історичними знаннями, поверхове прочитання прислів'я викликає подив таким поєднанням: *Москва* та *Березина*. Але онімі використано у тексті для того, аби не називаючи події, зуміти описати її. Слова *француз*, *Москва*, *Березина* допомагають розшифрувати час дії: йдеться про поразку Наполеона під час війни з Росією. Абсолютно логічно використано однину іменника *француз* замість множини. По-перше, множина містить сему "народ", а по-друге, замість слова *француз* легко підставити *Наполеон* і трансформувати паремію: "нагрівся Наполеон у Москві, та замерз у Березині". Історичні знання допомагають підняти глибокий асоціативний рівень даного тексту. *Француз* замерз у крижаній воді річки *Березина* аж на кордоні держави після того, як нагрівся на пожежі у *Москві*, головному місті держави, яке було головною метою завойовників.

У прислів'ї "у ляхів - пани, на Москві - реб'ята, а у нас - брати" астіонім *Москва* змінює свою значимість. Як маркована в етнокультурному відношенні назва, *Москва* виступає в будь-якому разі символом Росії. На першому плані - сема "держава", що підкреслюється формою запису *на Москві*. З іншого боку, аналізуючи структуру паремії, бачимо, що онім тут нібито зайвий:

ляхи - пани
Москва - реб'ята
ми (у нас) - брати.

Топонім *Москва* означає росіяни. Річ у тім, що *Москва* (*Московія*) була давнім позначенням держави, яка лише з часів Петра I почала іменуватися *Росією*. Замінити ж слово *ляхи* на поляки або *Варшаву* можна лише штучно для того, аби з'ясувати структуру вислову: поляки називають себе панамі; ті, хто живе у *Московії* (*на Москві*) - реб'ятами; серед наших козаків - усі брати.

До жодної з названих вище груп не можна віднести вислів "ворога України пізнаєш, як про Москву з ним порозмовляєш", який віднайдено нами в збірці П. Шайди "Віки говорять: Тисяча українських приповідок" [15:53]. В даному випадку йдеться про політику уряду Росії як держави. Метонімічне використання назви міста дозволяє розширити значимість оніма, який в даному контексті конотативно активний. Причому конотація має знак "мінус": інакше про *Москву* та її політику щодо України говорили б не вороги, а друзі України.

Семантичних зсувів у значенні оніма зазнала і назва *Рим*, який за частотністю вживання стоїть на другому місці після *Москви* (10 вжитків).

Енциклопедична інформація про *Рим* як столицю Італії не використовується у текстах прислів'їв та приказок. Значення "велике місто" реалізоване у приказці "не відразу Рим збудували". Тут даний онім можна легко замінити на будь-який інший, що є назвою великого міста (*Київ, Львів, Москва*). Така взаємозамінність онімів, більше того - можливість замінити онім на апелятив, - говорить про перехід ВН до розряду загальних, тому що відсутня основна ознака ВН - називати тільки один конкретний об'єкт.

На протигагу цьому випадку в іншій приказці "в Римі був, а Рим не видів" - дана ВН в першій частині використовується для називання конкретного міста - міста в Італії. В другій частині бачимо метонімічне використання назви, яка імпліцитно містить інформацію етнокультурного плану: *Рим* тут виступає як символ, по-перше, італійської культури (в цьому місті багато визначних пам'яток), а по-друге, *Рим* - це місто, назва якого має стійку асоціацію з папою Римським. З точки зору географії та історії у текстах бачимо неточність: папа перебуває не в *Римі* як такому, а у Ватикані - окремій державі, яка, щоправда, розташована в межах *Рима*. Те, що у свідомості людей Ватикан не асоціювався з папою, можна пояснити серед іншого і тим, що голова католицької церкви називається саме Римським, а не Ватиканським папою. Отже, закономірно Н.М. Пасік виводить формулу, що *Рим* і *папа* - взаємопередбачувані атрибути у текстах українського фольклору [6:23]. Як місце перебування папи, *Рим* фігурує у кількох пареміях: "був у Римі, та й папи не бачив", "де папа, там і Рим".

Традиційно в текстах прислів'їв та приказок є не лише асоціація *Рим-папа*. Також можна назвати постійним (традиційним) протиставлення *Рим-Крим* у пареміях "де Рим, де Крим, а де попова груша" (або "де Рим, де Крим, а де злодійська корчма"). Як місцевий варіант виступає протиставлення *Рим-Балабанівка*: "де Рим, а де Балабанівка". Структура висловів близька: де один об'єкт, де інший, і аж де третій. З точки зору художньої форми *Рим - Крим* прекрасно римується ("пе-

рейшов Крим, і Рим, і мідні труби"). Але сказати, що рима - єдина причина появи двох назв в одному тексті, не можна. Ці вислови використовуються в різних ситуаціях; замість даних онімів можна підставити інші назви, актуальні в конкретній ситуації. Якщо ж спробувати зрозуміти появу такої опозиції з точки зору семантики, то можна звести справу до схеми "близький об'єкт - далекий об'єкт".

Семантичне наповнення кожного з елементів різне, але є спільна для всіх риса - і "близький об'єкт", і "далекий об'єкт" може позначатись цілою групою назв. Але використання назв невідомих об'єктів (типу *Балабанівка*) може перетворити загальновідому паремію на використаний локально вислів, який містить лише конкретне повідомлення і не має узагальнюючого характеру. У переносному ж сенсі прислів'я цього ряду позначають логічно несумісні речі, тобто приблизно те, що означає відоме прислів'я "на городі бузина, а в Києві дядько".

Астіонім *Берлін*, як і назви столиць інших держав, є маркованою ВН. В усіх прислів'ях (приказках) даний онім виступає як назва конкретного об'єкта: "фашист до Берліна тікає, але й там його смерть чекає", "на Рейні жив, на Волзі опинився, а під самим Берліном в Одері втопився", "наша міна долетить до Берліна" [12:501]. Як бачимо, усі вислови з'явилися в роки Вітчизняної війни. *Берлін* - це головне місто Німеччини. Цікаво, що дана назва не зазнає семантичних змін, не набуває ознак загальної назви і не розширює свого значення до символу. Таке вживання ВН з метою локалізації місця дії, без використання семантико-стилістичних можливостей ВН, на жаль, характерне для висловів радянського періоду ("біля Курська і Орла фашистська армія лягла", "захотів Гітлер завоювати Ленінград, та й став життю не рад"), що демонструє певну їх штучність.

На противагу оніму *Берлін*, який використано в прислів'ях та приказках лише ХХ ст., назви *Париж* та *Відень* використовувалися й раніше. Причому до архісеми "столиця" або "відоме місто" додається ще ряд сем, які досить точно передають зміст тих асоціацій, які існують у свідомості людей.

Наприклад, місто *Париж* завжди асоціювалося раніше і асоціюється зараз з розкішшю, вишуканістю, вмінням робити щось екзотичне, незвичайне. Але і там не все можливе: "і в Парижу не їдять хліба з рижу", "і в Парижі не зроблять з вівса рижу", "вези овес й до Парижу, а не буде з вівса рижа". Іншими словами, "з попелу галушки не зробиш" навіть в *Парижі*. На підтвердження того, що в *Парижі* люблять вишукане, бачимо риму *риж - Париж* у протиставленні до *овес*. Використання слова *риж* (пор. польське *guż*) говорить, що вислови були поширеними на території Західної України, де вплив польської мови був досить сильним.

Жартівливий вислів "подариш поїхав у Париж" дуже часто вживається і сьогодні у відповідь на прохання щось дати (подарувати). І поїхав він (той, хто дарує) у *Париж* не тільки тому, що римувати *подариш - Париж* досить просто. Контекст згадуваних прислів'їв дозволяє нам додати до загальновідомої (енциклопедичної) інформації (*Париж* - столиця Франції, велике місто) ще і те, що *Париж* - далеке місто, місто вишуканих смаків, місто розкоші ("з рижу не зробиш Парижу") та свята.

Абсолютно протилежною у порівнянні з *Парижем* є внутрішня семантика оніма *Відень* - головного міста Австрії, а раніше Австро-Угорської імперії. Імплицитно наявні значення "місто, що видається за ідеал, але ним не є", "місто, в якому не все гаразд у соціальному плані". Вони реалізувалися в прислів'ях та приказках, доповнюючи енциклопедичну інформацію про місто: "і у Відні є люди бідні", "і у Відню часто побачиш свиню", "провадь мене і до Вени, а не зробиш ляха (пана) з мене!". *Відень* - столиця держави - сусіда, під владою якої була Галичина, Буковина, Закарпаття. Суспільне становище людей було досить важке. Особливо це стосувалось православних після того, як австрійський уряд поліпшив долю уніатів [3,2:265]. Певно у відповідь на такі дії і з'явився останній вираз: не випадково корелюють *лях - пан*, бо *лях* для українців завжди означало "шляхтич", а з появою греко-католицької церкви, на чолі якої юридично стояв папа Римський, слово *люс* означало і людину, віра якої була неправославною. А *Відень*, отже, був місцем скупчення шляхти і містом, в яке прагнули потрапити паничі (на відміну від простих людей).

Проаналізувавши семантичну амплітуду назв столиць у текстах прислів'їв та приказок, ми можемо зробити кілька висновків. Номінативна функція астіонімів у фольклорних текстах (зокрема у пареміях) є найбільш загальною, але часто вона не є основною. Відбувається це тому, що прислів'я та приказки - це метафоричні вислови, це афоризми. Кожне слово (і ВН у тому числі) містить у собі не лише інформацію, яка експліцитно виражена безпосередньо в тексті. Є ще асоціативний рівень розуміння глибинної структури паремії. Завдяки фоновим знанням, які має мовець, він може зрозуміти ту інформацію, яка імплицитно присутня у вислові. Залежно від контексту астіонім змінює сенс ("столиця", "велике місто"). Ступінь значимості, інформативність залежить від екстралінгвальних причин [7:9].

Не в однаковій мірі українські прислів'я "знайомі" зі столицями європейських країн, причому роль, вагомість кожної з них у прислів'ях різна (від нульової до впливової). *Париж* тільки розкішне, вишукане, екзотичне місто, а *Москва*, *Відень* і *Варшава*, навпаки, часто набува-

ють негативного забарвлення у значенні. Осібно стоїть *Берлін*: ця назва вживається лише у пареміях ХХ ст., стосовних Вітчизняної війни. Отже, роль Німеччини в житті України зведена до нуля в усі інші історичні епохи.

Натомість, часто вживається астіонім *Москва*, який виступає не лише як столиця, але розширює межі значення, вживається метонімічно (*Москва* "влада", "керівництво країни", "держава"). Це підкреслює значимість даного населеного пункту для держави в цілому, але з іншого боку нівелюється значення самого об'єкта (власне *Москви*). А ось *Відень* характеризується колоритно і точно саме як столиця держави, під владою якої перебувала частина України: замість музеїв і прекрасних архітектурних ансамблів "побачиш свиню" та бідних людей.

Взагалі, позитивний чи негативний характер семантики ВН у прислів'ях та приказках залежить від суспільної оцінки на час появи конкретного вислову. При цьому в текстах паремій часто поряд з ВН з'являються підсилювальні частки або сполучники в ролі часток ("аж Москва видна", "і у Відні побачиш свиню"), слова і фразеологізми, що полегшують розуміння сенсу паремії. У порівнянні з іншими компонентами ВН є дуже важливим елементом паремії: онім спроможний викликати у мовця низку асоціацій історичного плану ("нагрівся француз у Москві, а замерз у Березині"), стати символом, не втрачаючи при цьому ознак власної назви конкретного об'єкта. Таке поєднання робить ВН майже незамінним компонентом прислів'їв та приказок.

1. Аркас М. Історія України-Руси. - Одеса, 1994.
2. Доровских Л.В. Географические названия в русских народных сказках // Вопросы ономастики. - Свердловск, 1977. - Вып. 12.
3. Дорошенко Д. Нарис історії України: В 2 т. - К., 1992. -Т. 1,2.
4. Карпенко Ю.А. Проблемы типологии литературной ономастики: Имена собственные в поэзии Беллы Ахмадулиной и Лины Костенко // Літературна ономастика української та російської мов: Взаємодія, взаємозв'язки: зб. наук. праць. – К., 1992.
5. Номис М. Українські приказки, прислів'я і таке інше. - К., 1993.
6. Пасік Н.М. Роль ономастичних компонентів у формуванні фразеологічного та пареміологічного значення // Мовознавство. - 1999. - № 2-3.
7. Селезнева Л.Б. Географические собственные имена в текстах газеты: Уч. пос. - Иркутск, 1973.
8. Сумцов Н.Ф. Опыт исторического изучения малорусских пословиц. - Харьков, 1896.
9. Субтельний О. Україна: Історія. - К., 1993.
10. Томахин Г.Д. Топонимы как реалии языка и культуры: На материале географических названий США // Вопросы языкознания. - 1984. - №4.

11. Туліна Т.О. Кореляція різнорівневих мовних ресурсів як засіб забезпечення семантичного узгодження // Мовознавство. - 1996. - №1.
12. Українські народні прислів'я та приказки. - К., 1961.
13. Фразеологічний словник української мови: В 2 кн. - К, 1993. - Кн.1.
14. Черкасский М.А. Опыт построения функциональной модели одной частной семиотической системы: Пословицы и афоризмы // Паремнологический сборник: Пословица. Загадка Структура, смысл, текст. - М., 1978.
15. Шайда П. Вікі говорять: Тисяча українських приповідок. - St. Paul. Minnesota, 1973.

М. Р. Мельник
ВЛАСНІ НАЗВИ В ОСМИСЛЕННІ СВІТУ ПОЕТОМ: "ДУМА ПРО
БРАТІВ НЕАЗОВСЬКИХ" ЛІНИ КОСТЕНКО

Мовна картина світу, у якій відкладається, консервується древнє світосприйняття етносу, найповніше вимальовується на лексичному рівні. Але вона проявляє себе і на інших семантичних рівнях мови - і на морфологічному, і на синтаксичному. Граматичні категорії, їх склад і змістове наповнення у загальних рисах повторюють, можна сказати - узагальнено дублюють те світосприйняття, яке відбивається в лексиці. Думка про ізоморфізм мовної картини світу, відтворюваної на різних рівнях мовної системи, видається цілком логічною і обґрунтованою. Варіанти цієї думки так чи так обговорюються в мовознавстві від В. Гумбольдта до наших днів.

Але і окремі системні групи лексики, наприклад частини мови, теж кожна зокрема - творять цілу мовну картину світу, а не окремий тільки фрагмент тої картини. Такі повторення цілого в його частинах мають, звісно, якусь варіативність, навіть якусь неузгодженість, але в загальному є саме повтореннями мовної картини світу, а не її складниками. Мовна картина світу - то відмітний знак мови, притаманний і мові в цілому, і окремим її рівням, і окремим частинам цих рівнів. На фоні цієї загальної тези нібито не викликає заперечень думка, що і власні назви як окрема системна, дуже автономна і дуже потужна (у кожній мові онімів незрівнянно більше, ніж апелятивів) група лексики теж відтворюють мовну картину світу за допомогою своїх невичерпних ресурсів.

Якщо у мові та її компонентах відклалась усталена народна, етнічна мовна картина світу, то у мовленні, в ужитках мови відображаєть-

ся сприйняття індивідуума, проявляє себе індивідуальна - авторська мовна картина світу, яка не може бути абсолютно тотожною у двох індивідуумів, але в усіх індивідуумів, у всіх носіїв даної мови є лише варіантами, більш або менш специфічними різновидами того інваріанта, яким є етнічна мовна картина світу, притаманна даній мові.

Сказаним обґрунтовується правомірність проблеми і осмислення світу автором за допомогою уживання власних назв. У кожному випадку - власних назв, ужитих Ліною Костенко в драматичній поемі "Дума про братів неазовських". У цьому творі могутнім, монолітним, відлитим з металу характером трьох "братів неазовських" відповідає спосіб їх позначення-вони іменуються безваріантно: **Павлюк** (10раз), **Томиленко** (12 раз), **Сахно Черняк** (теж 12 раз). Так вони іменуються і в ремарках, і в репліках. Так і в технічних позначеннях їх мовних партій, які тут, зрозуміло, не враховані (їх від 32 у Павлюка до 44 у Сахна Черняка).

Ось гетьман Іван Сулима, з яким Павлюка вже раз возили до Польщі на страту, згадується в поемі лише тричі - і перший раз він іменується повно: **Іван Сулима**, другий - тільки **Іван**, третій - тільки **Сулима** [6: 183, 192]. А **Сахно Черняк** ні разу не фігурує тільки з одним компонентом свого двочленного іменування. Є лише графічний варіант - двічі ужите написання великими літерами **САХНО ЧЕРНЯК** (разом з прилеглим текстом) у місцях, що потребують особливого виділення [6: 199, 200].

А варіації іменувань поетеса при потребі могла б дібрати багато. І не лише типу наведених різновидів іменування **Іван Сулима**. Річ у тім, що в I пол. XVII ст. (а безпосередня для поеми відбувається ранньою весною 1638 р.) прізвищ як особливого антропонімічного класу ще не існувало [4: 182 і наст.]. Уживані були двочленні антропоформули, що поєднували особове ім'я та додаткове іменування, яке могло бути прізвиськом (легко змінювалось) чи патронімом (іменем по батькові). Так, Т. Шевченко писав про **Острияницю**, а М. Гоголь - про **Остриянина**, а то про ту ж людину, відомого гетьмана. І обидва варіанти правильні, бо свідчать історією. Увівши в текст своєї поеми уривок з Львівського літопису, що дав поштовх до створення поеми, Л. Костенко змушена була (єдиний раз!) ужити не обраний нею варіант: "того то Павлюка, і **Василя Томашика**, і Сахна Черняка" [6: 199]. Але вона не змінювала додаткового іменування **Томашик** на **Томиленко**, як то вважає Г. Кошарська [7: 105]. Іменування цього видатного козацького діяча **Томиленко** теж засвідчене текстами [2:225].

Поетеса взагалі не змінювала іменувань довільно, а обирала з існуючого. І обирала вдало. **Томиленко** - патронім від староукраїнського

язичницького імені **Томило**, засвідченого джерелами й відомого в жіночій подобі **Томіла, Таміла** досі [9: 183]. Форма ж **Томашик**, переорієнтована на християнське ім'я **Тома**, рідкісний нині фонетичний варіант імені **Хома** [9: 108], має кваліфікуватися як жартівливе похідне від додаткового іменування **Томиленко**: Томило - Тома - Томах - Томашик, пор. Іван - Івась - Івасик. А які тут жарти: на страту везуть...

Так само й іменування **Павлюк** не просто бралось, а добиралося. Офіційне іменування цього преславного гетьмана **Павло Бут** [2: 224]. Народ утворив від його імені (а не додаткового іменування) меліоративну форму **Павлюк**, що існувала паралельно із згрубілою - **Павлюга**. Тільки так, Павлюга, іменується гетьман в "Истории Русов" [3: 52- 53]. Поетеса взяла оптимальний для задуми варіант, а не просто повторила форму "Львівського літопису". При потребі могла б і не повторити, як зробила то з **Томашиком**.

Текстова безваріантність іменувань "братів неззовських" засвідчує і їх незламність, і - фольклорні засади побудови ономастичного простору поеми. Саме у фольклорних текстах усталене іменування (і ширше - усталена номінація) тяжіє до безваріантності. Так само без варіацій тричі згадується ще один уславлений провідник козацьких походів та повстань - **Наливайко** (1560-1597). Його, як і Сулиму та Павлюка, теж видали полякам свої: "Оце такі і Наливайка видали. | І вас під Боровицею вони ж" [6: 193].

Розглянутим вичерпується, власне, вся антропонімія поеми. Згадується ще **Кобзар**, що виконує думу про азовських братів. Поетеса зіставляє його з **Перебендю**, подаючи характерне уточнення. "Може, він такий - як Перебендя пензля Іжакевича" [6: 190]. Запроваджений поетесою Кобзар, таким чином, ніби стає Перебендю, узявши це ім'я від назви картини І. С. Іжакевича "Перебендя", тобто від ідеоніма. А цю могутню, хоч і з елементами сентиментальності, картину створено за мотивами поеми Т.Г. Шевченка "Перебендя" (лише у Шевченка "Він усюди вештається | Та на кобзі грає", а у Іжакевича - на бандурі, як, зрештою, і в Ліни Костенко). А Шевченко ж сам - **Кобзар**, це його всенародне ймення. Ось так асоціативне онімічне коло й замкнулось. Ще одне таке асоціативне коло утворює **Дон-Кіхот Ламанчський**, що застряв у вітряку. Тут асоціація - з учинком, а точніше - з характером Сахна Черняка [8: 217].

Зовсім не згадуються, не іменуються ті, що везуть героїв на страту. Антитеза має не соціально-політичне, а етично-філософське скерування, має фольклорний керунок - на азовських братів. Утворений Ліною Костенко відтопонімний прикметник **неазовські** (брати) - чи не най-

більший ономастичний здобуток твору. Власне, й вихідний зворот **брати азовські** теж утворений поетесою. У жодному з варіантів відомої думи його немає. Поетеса запровадила в текст поеми назву думи з цим прикметником: "урибки того стогону, що зветься ДУМОЮ ПРО ТРЬОХ БРАТІВ АЗОВСЬКИХ" [6: 197]. Але назву цю сконструювала, відповідно до свого поетичного задуму, вже сама авторка. Пор. згадку в іншому місці: "Це - старовинна ДУМА ПРО БРАТІВ, КОТРІ ТІКАЛИ З ГОРОДА АЗОВА" [6: 189]. Ця фактична й трансформована назва фольклорної думи - разом із зазначенням джерела побудови сюжету твору: "ЛІТОПИС ЛЬВІВСЬКИЙ" [6: 199], "у "Львівському літописі" [6: 200]- уся ідеонімія поеми.

Прикметник **азовський** наділений у поемі своєрідним, індивідуально-авторським значенням. Це ж не про мешканців турецької фортеці Азова: "Як із землі турецької | Та із віри бусурманської із города Озова, з тяжкої неволі | Три брати утікали" [1: 37]. Прикметник **азовський** має не географічну, а фольклорну, джерельну адресацію, вказуючи на братів - персонажів думи, що описує, як двоє кінних полишили на вірну смерть рідного третього брата, бо не мав коня. Прикметник **азовський** набуває якісного, оцінного сенсу. Сенс той заперечується прикметником **неазовський**. Ось етапи його появи: Програміст, "людина вже наступного століття", отже - XXI, говорить: "Про **братів азовських** складено думу, а про нього ні?!" [6: 200]. Томиленко, людина XVII ст., чітко формулює опозицію: "Ми ж **не брати азовські**" [6: 199]. І нарешті, Ліна Костенко, поетеса XX ст., запроваджує заголовок твору: "Дума про **братів неазовських**". Заперечний прикметник **неазовський** ужито лише тут. Прикметник цей - бездоганно вмотивоване текстом і водночас сміливе дериваційне, майже неймовірне утворення, подібне, за ступенем новизни, до іншого відтопонімного новотвору Ліни Костенко - іменника **дніпровість**.

У поемі Л. Костенко щедро цитує зазначену думу, запроваджуючи її навіть у розгорнуте визначення жанру свого твору: "Драматична поема, старовинний мотив якої звучить то тихше, то голосніше, залежно од вітрів історії" [6: 177]. І доречніше говорити не про цитати, а про переспіви, оперті на різні варіанти фольклорної думи, пор. коливання в передачі ойконіма: "Із города **Азова** не великі тумани вставали, | Три брати рідненькі із города **Азова**, із тяжкої неволі утікали" [6: 189] - "Буде **озовська** орда доганяти, | Буде упень сікти-рубати, | Назад у **Озов-город** завертати" [6: 190]. Згадано й майже всю топономію фольклорної думи: "На **Муравський шлях** виїжджати" [6: 192], "Вийшов він на **Савур-могилу**" [6: 196].

У поемі - своя топонімія, що виринає у розмовах-спогадах братів

неазовських. І вона не протирічить фольклорній, вписується в неї. Пор. особливо конструкцію з постпозицією апелятива: "як ви **Кодак-фортецю** здобували" [6: 192], пор. ще "на **Січ** подався **Низову**" [6: 192], "та як ударив знов із **Запоріжжя!**" [6: 183], "через усю **Україну**" [6: 182]. Згадуються й дві битви від Черкасами в грудні 1637 р., що знаменували кінець Павлюкового повстання: "Шість тисяч під **Кумейками** лягло" [6: 182], "Із города **Боровиці (Черкаська область)** то не тумани великі вставали" [6: 203] - останнє з комп'ютерної, дещо фарсованої "думи" про Сахна Черняка.

А відповідником фольклорного Муравського шляху в поемі стає небесний **Чумацький Шлях**, названий перифрастично: "Он срібний шлях чумацької гризоти..." [6: 195]. І сам **віз**, яким везуть братів неазовських на страту і який підкреслено часто номінується в творі - "На місці їде **віз**, і все з ним розминається - дерева, люди, обрії, зірки..." [6: 180], "І знову з п'ятьми проявився **віз**" [6: 201], - теж одержує свою зоряну паралель: "Над ними ніч. І чорна сфера неба-зірки... Волосожар... **Великий Віз!**" [6: 195]. І далі, вже не в ремарці, а словами Сахна Черняка: "**Великий Віз...** Атам оно **Малій...** [...] все їдем, їдем, їдем по землі, І а мов на місці - під тим самим **Возом**" [6: 195]. Як чітко (але не нав'язливо, тонко відтворюючи можуть події без апофеозної патетики) перегукується з цим фразою, якою починається й кінчається поема: "На місці їде **віз**" [6: 180,202]!

Це, власне, вся онімія поеми. Ще є щось із теонімії: "іще **господь** (у "Вибраному" [5: 515] **Господь**. - *М. М.*) зласкавився над нами" [6: 182], "Приснивсь **Іуда**" [6: 201], у тім числі контекстуальної, адекватної темі: "З віконця хати виглянула **смерть**" [6: 194]. Обійшлась тут Ліна Костенко і без так охоче вживаної нею античної теонімії, і без багатьох інших ономастичних засобів. У поетеси немає інших творів, де б онімія використовувалась так мало, так економно. Це відповідає фольклорній настанові, відповідає героїчній розповіді про велич душі. Полярна скерованість супроти конкретного фольклорного твору виражається в межах фольклорної поетики - звісно, з костенківськими її корективами. Ці корективи зокрема скеровані й на посилення стилістичної ролі ужитих у поемі власних назв.

Отже, можемо зробити підсумки.

1. Безваріантність антропонімів і добір та форма топонімів у поемі Ліни Костенко, як і дуже економний ужиток власних назв, надають цьому творові рис фольклорності.

2. Залучення астронімів дозволяє поетесі дуже природно, без якихось притисків возвеличити своїх героїв. Виявляється, що непомітно для читача віз з бранцями уже їде не по замерзлій землі, а по небу.

3. Вдалий добір іменувань (**Томиленко**, а не **Томашик**; **Павлюк**, а не **Павлога**) робить їх адекватними зображуваним характерам.

4. В сукупності ономастичний простір поеми своєю побудовою і своїм складом відтворює не тільки конкретну картину бурхливого українського XVII століття, а й мовну картину тогочасного світосприйняття, включаючи і лінію виходу в майбутнє (**Кобзар - Перебендя**), і лінію зв'язків із світом (**Дон-Кіхот**, образ якого створено Сервантесом теж у XVII ст.).

1. Героїчний епос українського народу. Хрестоматія. - К., 1993.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України. - К., 1992. - Т. I.
3. История русовъ или Малой России. - К., 1991.
4. Карпенко Ю.О. Ресстри Війська Запорізького і проблема постання українських прізвищ // Питання історичної ономастики України. - К., 1994.
5. Костенко Л. Вибране. - К., 1989.
6. Костенко Л. Сад нетанучих скульптур. К, 1987.
7. Кошарська Г. Творчість Ліни Костенко з погляду поезики експресивності. - К., 1994.
8. Панченко В. Магічний кристал. Сторінки історії українського письменства. - Кіровоград, 1995.
9. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник / За ред. В.М. Русанівського. - 2-е вид., випр. й доп. - К., 1996.

О. Ю. Карпенко

ПРО ЛІТЕРАТУРНУ ОНОМАСТИКУ
ТА ЇЇ ФУНКЦІОНАЛЬНЕ НАВАНТАЖЕННЯ

У кожній мові власних назв (тобто **онімів**) набагато більше, ніж назв загальних (тобто **апелятивів**). Наприклад, у Франції, за даними А. Доза, лише географічних власних назв понад десять мільйонів. В англійській мові власних назв усіх їх дев'яти розрядів є кілька сотень мільйонів, якщо не мільярдів, тобто значно більше, ніж усього населення англословних країн. Рахунок же апелятивів, загальних назв, та й взагалі всіх слів мови, що не є власними назвами, йде тільки на сотні тисяч. Ми не помічаємо цього лише тому, що основу мовлення (і лексичне ядро мови) складають апелятиви, які вживаються незрівнянно частіше, ніж оніми. У будь-якому тексті (окрім, зрозуміло, текстів специфічних, наприклад списків виборців чи телефонного довідника) власні назви не складають, як правило, більше 5% його обсягу.

Ці 5% для тексту є необхідними й істотними, особливо - для художнього

тексту. У майстра слова власні назви стають могутнім виразовим, характеристичним засобом, одержують високу прагматичну наснагу. Письменник добирає імена своїм персонажам, уже обміркувавши їх характер та особливості, знаючи їх роль у розвитку сюжету. Він, на відміну від батьків, що іменують своїх дітей немовлятами, називає вже дорослих, сформованих людей. У доборі наймень він так чи інакше, свідомо чи несвідомо допасовує їх до створюваних образів, домагається гармонії образу та його імені. Мовний онімічний репертуар, як вище було зазначено, величезний - є з чого вибирати. До того ж при необхідності можна створити і якесь зовсім нове наймення. Зрозуміло, що сказане стосується не лише наймень персонажів, а взагалі всіх власних імен художнього твору.

Бивчення функціонування онімів у художньому тексті, маючи порівняно невелику традицію, все ширше привертає увагу дослідників. Виявилося, що без аналізу отих згаданих 5% справже розуміння тексту, його глибинних, підтекстових змістових шарів, просто неможливе. Власні назви в тексті дають неоціненну інформацію для інтерпретації цього тексту, нерідко й таку, що іншими способами в тексті не виражена. Вони забарвлюють, увиразнюють текст, виконуючи й істотну текстотвірну функцію. Щоб по-справжньому оволодіти текстом, треба розібратись і в тих власних назвах, які вжито в цьому тексті.

Увесь величезний, багатомільйонний комплекс власних назв, уживаних у певній мові, цій мові й належить. Тобто він увіходить до лексичного складу саме мови, а в мовленні може тільки з'являтися. Тут потрібне чітке розмежування мови як призначеної для спілкування системи знаків та мовлення як самого акту спілкування, як використання мови. Не треба дивуватися, що в мову (а не мовлення) входять маловідомі назви, наприклад, дрібних географічних об'єктів чи клички тварин. Скажімо, серед внутрімиських об'єктів Одеси назву Дерибасівська знає увесь світ (як, приміром, нью-йоркську вулицю **Бродвей**), назву **Привоз** - уся Україна (і не тільки), назву **Чумка** - вся Одеса. Але чимало одеських назв невідомі й більшості одеситів. Чи всі знають, де вулиця **Пілотна** й провулок **Пілотний**, вулиця **Хутірська** й провулок **Хутірський**? Для тих же людей, які там мешкають, ці назви є мовною реальністю, увіходять до їх активного словникового запасу. Реально існуючі назви для когось обов'язково є фактами мови. Це "когось" буває дуже різним - від усіх носіїв мови (наприклад, назви **Дніпро**, **Київ**, **Шевченко**) до якоїсь вузької її частини - аж до кількох людей, одної родини (внутрісімейні прізвиська, клички домашніх тварин тощо). Це стосується вже знання мови, а не факту приналежності до мови. Мова і знання мови - то зовсім різні речі, які не треба змішувати.

Власні ж назви художнього тексту належать цьому текстові, тобто є фактами мовлення, а не мови. Текст як п'ята одиниця мови включає до свого складу тільки схематичну структуру і не включає всієї конкретики, що є надбанням мовлення - подібно до того, як четверта одиниця мови речення увіходить до мови виключно своїми структурними схемами. Той же загальновідомий **Дніпро** у загальновідомому тексті Тараса Шевченка "Щоб лани широкополі, І Дніпро, і кручі Було видно, було чути, Як реве ревучий" є **ужитком** мовної одиниці у художньому тексті, є фактом мовлення, отже - літературним онімом. Тут уже не просто називається головна українська ріка, а назва ця виконує художню функцію, говорить про красу і велич, символізує Україну.

Зазначена кардинальна відмінність реальних та літературних онімів призводить до їх важливої функціональної перебудови. Якщо перші виконують номінативну функцію, служать для диференціації однорідних об'єктів (ця людина, ріка, вулиця і т.д. виділяється з - поміж усіх інших) і мають, як правило, нейтральне забарвлення, то другі виконують передусім стилістичну функцію, точніше - цілий букет розмаїтих стилістичних функцій. Митець обирає (чи творить) оніми, яких ужито в його творі, з певними художніми настановами. Сама по собі номінація, диференціація однорідних об'єктів може бути досягнута з художньому творі взагалі без власних назв і в принципі не виконує в тексті провідної ролі.

Літературний онім стає фактом мови лише в тому випадкові, коли він виходить із твору і починає вживатися за його межами як продуктивний образ (**Гамлет** В. Шекспіра) чи наймення реалії, певного типу (**Дон-Кіхот** М.Сервантеса), поступово перетворюючися в останньому випадку в загальну назву: укр. **донкіхот** тощо.

Будучи розділом, одним з напрямків лінгвістичної науки про власні назви - **ономастики**, літературна ономастика в основному використовує терміни цієї науки, додаючи до них означення **літературний**. Втім, сам термін **літературна ономастика**, ставши вже загальноновизнаним (англ. literary onomastics, фр. onomastique littéraire, нім. literarischen Onomastik), усе ще має конкурентів у вигляді сполучень **поетична ономастика**, **стилістична ономастика**. Л.О. Белей наполягає на означенні **літературно-художня**, а не просто **літературна** [1:3 і далі].

В.М. Калінкін, що видав фундаментальну монографію з літературної ономастики з глибоким теоретичним обґрунтуванням цього ономастичного напрямку, у спеціальному параграфі "Назва дисципліни" обстоює термін **поетична ономастика** і навіть, задля термінологічної точності, пропонує назву **поетика оніма** [2:68-73], якоюсь мірою, отже, повертаючись до пропонуваного в свій час Е.Б. Магазаником терміна **ономапоетика** [4:5 і далі].

Утім, ці термінологічні незгоди, можливо, призведуть до термінологічного розрізнення трьох найвпливовіших в Україні наукових шкіл, що вивчають життя власних назв у художньому тексті - Одеської (оперує терміном **літературна ономастика**), Донецької (використовує термін **поетична ономастика**), Ужгородської (дотримується терміна **літературно-художня ономастика**).

Оскільки окрему власну назву прийнято позначати грецьким словом **онім**, а їх сукупність - терміном **онімія**, то й відповідно, в сфері літературної ономастики вживаються терміни **літературний онім**, **літературна онімія**. Паралельно до них функціонують і однослівні позначення **поетонім**, **поетонімія**. Щоб розрізнити в складі поетонімів імена реально існуючих людей та вигаданих, створених уявою письменника персонажів, перші так і називаються іменами історичних осіб, а другі - **фіктонімами**. При цьому до перших відносяться як добре всім знані, так і маловідомі, аби лише вони позначали людей, що реально існували, пор. у сонетах Дж. Мільтона: а) Dante, Cromwell; б) "Why is it harder, sirs, than Gordon, Colkitto, or Macdonnel, or Galasp" (імена військовиків-шотландців, учасників громадянської війни в Англії в середині XVII ст). Фіктонімами ж є і дуже знамениті, і зовсім не знамениті імена персонажів, аби лише вони були створені уявою письменника. Це і **Ромео** та **Джувльетта** Шекспіра чи **Гаргантюа й Пантагрюель** Рабле, і, скажімо, менш відомі Stella в поезіях Ф. Сідні та Geneva в поезіях Дж. Байрона. До речі, за обома цими жіночими іменами стоять реальні, конкретні жінки. Але звалися вони зовсім інакше. Умовні наймення такого типу прийнято теж відносити до фіктонімів.

Безперечна перевага в літературній онімії стилістичної функції над номінативною (диференційною) вимагає докладнішого розгляду поняття «стилістична функція»[3:12]. Термін цей доречно вживати не в однині, бо насправді стилістичне навантаження поетонімів у художньому тексті багатоманітне. Е.Б. Магазаник розрізнив у цьому навантаженні ономастилістику та ономапоетику. У першому випадку йдеться про стилістичне забарвлення, про різні форми зв'язку імені й образу, пор. героїчне самим своїм звучанням ім'я Айвенго у В. Скотта, фантастичне ім'я жінки з майбутнього Noÿs Lambert у А. Азімова (приблизний сенс: «нове сьйво») або прізвище п'янички **Перевернипляшка** в Остапа Вишні. З ономапоетикою ж має справу тоді, коли в літературному онімі так чи інакше шифрується, виражається концепт твору, певний зв'язок з іншими творами інших авторів, як в імені **Ліза** героїні повісті О. Пушкіна «Барышня-крестьянка» закладено полеміку з М. Карамзіним - з його сентиментальним твором «Бедная Лиза», а ім'я **Калідор** («to be a Calidore») у вірші Джона Кітса перегукується з поемою Спенсера «Королева фей», символізуючи вірного коханця [4:5-7].

Докладніше вивчення літературних онімів засвідчило, що такого бінарного їх поділу замало, тим паче що в кожному ономастистичному вжитку власної назви наявні елементи ономапоетики: поетонім пов'язаний не тільки з відповідним образом, а й з художнім текстом у цілому. Було висунуто ряд більш-менш розгорнутих функціональних класифікацій літературної онімії.

Одну з них, орієнтовану тільки на літературну антропонімію (за термінологією автора: літературно-художню антропонімію), розробив Л.О. Белей, виділивши чотири групи літературних антропонімів - нейтральні, характеристичні, дейктичні та ідеологічні [1:8-10]. Перша група, як уважає автор, позбавлена супровідних конотацій. Характеристичні ж антропоніми за їх провідним функціональним забарвленням поділяються на чотири підгрупи: 1) національно (чи регіонально) значущі, які передусім і створюють потрібний авторів національний колорит твору, часто - з різними супровідними конотаціями, пор. румунський колорит з яскравим сатиричним доповненням у запровадженому С. Вишнею прізвищі **Сволоческу**; 2) хронологічно значущі, що сприяють локалізації твору у певному часі; цей розряд поетонімів є особливо істотним для творів на історичну тематику; 3) соціально значущі антропоніми відбивають соціальний статус персонажів, їх міське чи сільське походження, професію тощо; 4) характеристично-оцінні оніми слугують передусім для емоційно-експресивної оцінки й поділяються Л.О. Белеєм на експресивно-оцінні (туї виступає оцінка, експресія як така, з різними ступенями її вияву - таких ступенів вирізняють більше десяти) та інформаційно-оцінні (тут оцінка розшифровується внутрішньою формою оніма, виражаючися твірною основою, а не суфіксом, як у першому випадку).

Дві останні виділені Л. Белеєм групи літературних антропонімів не співмірні з попередніми за своєю частковістю, функціональною обмеженістю. Дейктична функція - це вказівка літературного оніма на реальний прототип персонажа чи його протонім - як Edwin Drood у Ч. Дікенса вказує на реальну особу на ім'я Edwin Trood, а **Болконський** у Л. Толстого - на реальне прізвище **Волконський**. Ідеологічну ж функцію онімів дослідник убаचाє тільки в безцеремонному втручанні панівної більшовицької ідеології у сферу духовної культури нації, пор. у П.Г. Тичини: "Ленін - одно тільки слово, а ми вже як буря - готово". Але щось подібне можна знайти і, скажімо, в одах XVII ст., хоч і з зовсім іншими ідеологічними акцентами. І взагалі, ідеологічний тиск на літературу й, відповідно, літературну онімію - з виділенням бажаного й табуованого для даного часу й даної країни - більшою чи меншою мірою проявляв себе в усі часи.

В інших працях з літературної ономастики можна зустріти й інші рубрикації поетонімів, але вони не є принциповим запереченням одна одної, розставляючи лише дещо інші акценти на членуванні стилістичного навантаження власних назв у художньому тексті. Зазначимо, що таке членування практично завжди є певною мірою штучним, умовним, оскільки оніми в тексті високої художності виконують одразу багато різних функцій: їм органічно притаманна поліфункціональність [5:15-16].

Існуючі праці з літературної ономастики є майже суціль антропонімічними, оскільки антропоніми, безперечно, є найвагомішою для художнього тексту групою власних назв. Адже художній твір - це, передусім, зображення людей, суспільства, а то все письменник мусить якось поназивати. Навіть у байках, де, приміром, фігурують **Вовк** та **Ягня**, йдеться про людей, а не про тварин.

Однак окрім антропонімів існують і інші розряди власних назв, зокрема **топоніми** (власні географічні назви), **астроніми** (назви космічних об'єктів), **теоніми** (назви божеств), **зооніми** (клички тварин). Усього ж існує дев'ять різних типів, розрядів власних назв. До названих слід додати ще **ергоніми** (об'єднання людей за найрізноманітнішими ознаками: **Одеський державний університет**, ансамбль **«Червона рута»**, фестиваль **«Золотий Дюк»**), **хрононіми** (власні назви подій, часових відрізків: **Ватерлоо**, **Ренесанс**), **хремотоніми** (назви матеріальних предметів: алмаз **Кохітур**, келих **Грааль**, потяг **«Чорноморець»**) та **ідеоніми** (назви ідеальних предметів - заголовки літературних творів і взагалі назви витворів мистецтва: **«Енеїда»** Вергілія, **«Енеїда»** І.П. Котляревського, **«Twelfth Night, or What You Will»** В. Шекспіра). Додамо, що серед учених немає одностайності щодо кількості розрядів власних назв. Одні зводять їх до чотирьох - п'яти (поєднуючи, наприклад, антропоніми й теоніми в один розряд і т.д.), інші розширюють до 15-20. Але цілком ясно, що існують різні типи власних назв, що їх багатоманіття до антропонімів не зводиться.

Усі ці різні типи онімів у художньому творі мають свою прагматичну скерованість, своє стилістичне навантаження. Підрахунки за такими дещо специфічними текстами, як науково-фантастичні романи, засвідчили, що кількістю антропоніми можуть становити лише 16,7% усіх онімів тексту ("The End of Eternity" А. Азімова), а найбільша цифра тут - 50,8% у романі Р.Бредбері "The Martian Chronicles". Між тим за вжитком їх ніколи не буває менше 50%. Найнижчий зафіксований нами вжиток антропонімів - 63,1% (у вже названому романі А. Азімова), а найвищий - 82,7% від усіх онімів у романі "Fahrenheit 451" Р. Бредбері.

50-80% кількості поетонімів та 10-40% їх ужитків складають не антропонімії, а інші розряди власних назв. Серед них найвпливовішими є топоніми, що за кількістю займають у художніх текстах, як правило, друге місце після антропонімів. У деяких текстах, зокрема в тих же науково-фантастичних, друге місце за антропонімами може належати й астронімам, а не топонімам, що зумовлено специфікою жанру. Однак і топоніми, і астроніми в художньому тексті служать передусім засобом локалізації дії, становлячи собою вагомий складник хронотопічних засобів. Облігаторним і істотним компонентом ономастичного простору твору є, особливо за вжитками, а не за кількостями, також ергоніми, власні назви людських колективів.

Решта розрядів власних назв належить до рідковживаних і в сукупності складає лише кілька відсотків усього онімічного запасу художнього тексту. Втім, тут багато залежить від художніх настанов та індивідуально-авторських смаків, а ще більше - від тематики твору. У поемах Гомера, де боги є активними дійовими особами, теонімія за вживаністю може позмагатися з антропонімією. У відомому циклі романів Дж. Лондона про собак на чільне місце висуваються зооніми, які в більшості художніх текстів узагалі відсутні. У романі А. Азімова "The End of Eternity", де дія розгортається в часі, а не в просторі, хрононіми виходять за кількістю на перше місце (54,2%), а за вживаністю - на друге (29,2%). Характерно, що топоніми в цьому романі опинилися за вживаністю аж на сьомому місці (0,5%), оскільки їх місце фактично зайняли хрононіми.

Загалом же всі розряди онімів, хай ужитих в одиничних випадках, надають художньому творові барвистості й чарівності, як доречно вжиті спеції поліпшують смак страви. Тому вивчення літературної ономастики не мусить зводитися до літературної антропонімії: антропоцентричне осмислення тексту не повинно ототожнюватися з антропонімоцентричним.

1. Белей Л. Функціонально-стилістичні можливості української літературно-художньої антропонімії XIX-XX ст. - Ужгород, 1995.
2. Калинин В.М. Поэтика онима. - Донецк, 1999.
3. Карпенко Ю.А. Специфика имени собственного в художественной литературе // *Onomastica*. - 1986. - Т.31.
4. Магазаник Э.Б. Ономапозтика, или "говорящие имена" в литературе. - Ташкент, 1978.
5. Мельник М.Р. Ономастика творів Ліни Костенко: Автореф. дис.... канд. філол. наук. - Одеса, 1999.

Т. І. Крупеньова

ОНІМІЯ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ПОЧАТКУ ХХ ст.

Сміливо обравши свій шлях у драматургії, Леся Українка свідомо відходить від ustalених норм соціально-побутової драми. Через п'ятиріччя після "**Блакитної троянди**" поетеса знову повертається до драматургії. В її творчості на всю решту життя головне місце посяде віршована драма з низкою варіацій для визначення жанрової форми: драматична поема, драма, діалог, драматичний етюд, драма-фесерія, фантастична драма. Так чи інакше це все - віршовані твори, фактично драматичні поеми, що стали, за словом П. Одарченка, "вінцем літературної творчості Лесі Українки" [6:7]. З початку 900-х років один за одним виходять драматичні твори поетеси: у 1901р. - «**Одержима**», 1903 р. - «**Вавілонський полон**», 1904 р. - "**Наурунах**". Їх ономастикони невеликі, свідчать про пошуки в цьому напрямку. Леся Українка наполегливо і постійно шукає свій онімний стиль у числі найрізноманітніших художніх прийомів і засобів, опановуючи драматургію - чи не найскладніший з родів літератури з його своєрідними законами письма.

Драматична поема "Одержима", написана 18 (31) січня 1901 року в Мінську біля ліжка смертельно хворого С. Мержинського, коли духовні й фізичні сили поетеси були в стані найвищого емоційного напруження, написана одним подихом, за одну ніч. Вона наче вилілася в душі поетеси, що процесом творчості прагнула вгамувати жагучий біль. Про те як була написана драма, Леся Українка сказала: "не перетративши туги, а в самому її апогеї. Якби мене хто спитав, як я з того всього жива вийшла, то я б теж могла відповісти: Я з того створила драму" [12:381].

Леся Українка будує свою драматичну поему не за усталеним зразком, а своєрідно, - в невеличкій ремарці, яка відкриває кожен нову частину, дуже коротко, стисло позначено все - і дійові особи, і місце дії.

Крім двох основних персонажів - **Месії** та **Міріам**, на яких побудовано всю дію драматичної поеми, в художньому тексті зустрічається лише ім'я **Йоганна** (одна з прихильниць **Месії**) та кілька міфонімів - у мові **Месії** - **Ваал** і в мові **Міріам** - **Вельзевул** і **Астарот**: «Я не **Астарот**» [12:145], - гордо мовить **Міріам**.

Трагічною є доля **Міріам** у її непохитності й прагненні до активної дії, до боротьби. У ній багато прометеївської мужності, притаманної й самій поетесі. Герої драматичної поеми протиставлені, хоча їх зв'я-

зує багато що - вони подібні жертівністю, безкорисністю, але по-різному ставляться до зради і байдужості, людської слабкості. Вони протиставлені вже іменами - **Месія**, що співвідноситься з **Христом** і **Міріам**. в якій прозоро прочитується біблійна **Марія Магдалина**. На цих іменах варто зупинитись докладніше. Слушно зауважено, що «про «Одержиму» вже написано стільки, що звичайний перелік авторів і назв їх студій ледве не перебільшує обсягу самої драматичної поем и» [1:19]. Але дослідники ономастичних проблем переважно уникають. І це стосується, до речі, не лише «Одержимої». Складається враження, що ономастика Лесі Українки дослідників відлякує. Якісь незвичні імена несамовитих людей. Не Карась і Одарка, а Руфін і Прісцилла. Звичайно, добираються оними, відповідні зображуваному місцю і часові. Але справа не зводиться до того, що дія відбувається не в нашому часі і не в Україні. Навіть у «Лісовій пісні» поетеса назвала героя Лукашем, а не Василем чи Іваном, хоч майже в усіх українських казках героя зовуть саме Іваном [8:55-57]. І для зображуваного хронотопу Леся Українка бере не зовсім звичні імена, при цьому добираючи саме такі, що в той хронотоп прекрасно вписуються. У цьому й полягає її ономастична майстерність і один з головних секретів її ономастичності.

Якби героїв «Одержимої» звали Христос і Марія, а не Месія і Міріам, поема багато б утратила. Гадасмо, поетеса використала ім'я Месія, а не Христос, за тією ж логікою, за якою пізніше М. Булгаков ужив ім'я Йешуа, а не Ісус. Йдеться не про канонічного, євангельського Ісуса Христа, а про "мого Христа", про створений генієм авторки величний, індивідуалізований образ, що не є сукупністю християнських уявлень. Так само і з іменем **Міріам**. Цього імені в біблії немає. Це англійська транскрипція біблійного **Маріам** [2:2231], яке в святцях набуло форми **Маріамна** [11:509]. Узвичаєна і активно вживана форма цього імені - **Марія** [10:158]. Сама форма **Міріам**, з **i**, а не **a**, народилася з помилки, з неадекватного прочитання ще в VII ст. біблійного тексту, записаного давньоєврейською мовою [11:509]. Авторська увага до імені засвідчується таким цікавим фактом: В. Сімович згадує, що К. Квітка «втикав» йому як редакторові збірки "Відгуки", що там надруковано «Міріам», а не Міріам [9:206]. Тим же шляхом поетеса добирає і ім'я ще одного персонажа, зупинившись на формі Йоганна. Цей результат мав своє слабке місце, бо надто нагадує німецьку форму особливо добре відому в чоловічій подобі: Йоганн Бах, Йоганн Гете, Йоганн Штраус. Український живописний відповідник імені - **Іванна**. Біблійне давньоєврейське джерело - Yôchânân - "Божа благодать" [10:61]. Це джерело дозволяє говорити про форму Йоханна, хоч у латині вона усталилася саме як Johanna, чол. Johannus [11:415].

Лаконізм і стрімкість дії, напруга й протиставленість - все це спостерігається не лише на сюжетній площині, це прикмети онімної системи - дуже невеликої, місткої, промовистої. На перший погляд, здається, що ці два персонажі - **Месія і Міріам**, протиставлені один одному і жертовно поєднані один з одним, мало що можуть вирішити, що життя проходить повз них із своїми проблемами, а їх діалог мало що може в цьому житті змінити. Та це далеко не так - у невеличкій площині ХТ драматичної поеми «**Одержима**» Леся Українка, по суті, зуміла вирішити велику філософську проблему добра і зла і ставлення до нього - ставлення подвійного - у **Месії** й у **Міріам**, і не важко визначити, на чьому боці поетеса. **Міріам** гине під градом каміння, та вона лишається переможцем, адже дія - активна, непереможна й всевладна дія - за нею, отже, й правда життя.

Творче використання світових сюжетів і образів, їх нове й сміливе трактування, вкладення в них нового змісту, образна символіка Лесиного письма збагачувала не лише національну, а й світову драматургію. Письменниця свідомо обирає надзвичайно напружені періоди в житті людства, коли йде злам усталених норм моралі, точиться запекла боротьба старого з новим світобаченням і світосприйманням, коли людство наполегливо шукає нових шляхів і принципів соціального буття. Такі напружені критичні ситуації особливо привертають увагу поетеси, вони дають можливість створювати яскраві героїчні постаті, персонажі відважні й безкомпромісні, добираючи до них не лише виключні сюжетні повороти, а й яскраві, переконливі онімні відповідники.

Втілюючи усе це в першій лірико-драматичній поемі «**Одержима**», поетеса лишається вірною цим принципам протягом усього десятиліття, в усіх драмах. Леся розвиває тему любові-ненависті, честі й безчестя, обов'язку й самозречення, і в її драматургічних творах відточується онімне письмо, досягаючи вражаючих ефектів, коли одне слово - один онім стає заміником великих уривків тексту. Це можна простежити на будь-якому онімному тлі у будь-якій драматичній поемі, створеній на початку славетного десятиріччя, присвяченого драматургії, - у «**Вавілонському полоні**», «**На руїнах**», «**Кассандрі**».

Драматична поема «**Вавілонський полон**» була завершена 15.11.1903 року в Сан-Ремо. В листі до І. Франка від 1.1.1903р. поетеса порівнює її з «**Одержимою**», визначає її жанр як лірико-драматичну сцену: «Свою поему я вже скінчила, вийшла то, властиве, не поема, а лірико-драматична сцена а Іа «**Одержима**», навіть в них обох є дещо спільне. На епічність я великої претензії не маю, і коли мені сей «вищий рід поезії» не дається, то я не буду тим дуже гритися. Не дано, так не дано - fiat voluntas Dei! Я знаю, що як я сю останню свою поему писала, то була

«шира, шира, шира», і горіло щось в мені, і не давало спокою, аж поки останнє слово не стало на папері. А що з того вийшло, то вже - не в моїй владі. Зрештою, то Ви самі побачите, бо я Вам пришлю хутко ту поему, дасте її до друку, коли варта, а ні, то все-таки прочитайте і скажіть мені - свою думку про неї».

Поема не поділена на частини, вступна і кінцева ремарки становлять своєрідне обрамлення дійства, що швидше нагадує не ремарки, а художній опис природи часів руйнації і полону. Початок вступної ремарки: "Розлога рівнина. Червоний захід змінює в кров широкі води **Тігру** та **Євфрату**, що зливаються до купи. По всій рівнині розкидані намети бранців. Голі діти шукають скоїнок в ріні та сухого баговиння на паливо" [12:148].

У ремарці є точне визначення місця дії - там, де поєднуються води **Тігру** та **Євфрату**. Назва поеми і барви ремарки - червоний колір, колір крові дають хронотопічну прив'язку, а наступні рядки ремарки малюють сумну картину зруйнованого життя, над яким - як володар! - височать вавілонські мури і вежі, символіка перемоги.

Остання ремарка, якою закінчується драматична поема, малює цей же табір через кілька годин, поночі, після окрику *покликача*:

"Голос покликача з табору:

Ізраїль, до наметів! Ніч надходить!"

Люди розходяться по наметах, кожний до свого. На далекій вежі видно магів вавілонських, що ворожать по зорях. Темніє. Табір затихає. З Вавілона ледве доноситься гомін нічних оргій. Урочиста ніч тремтить над табором бранців і над **Вавілоном**. То там, то там загораються сторожові огні. Тиша" [12:166]. Якщо в першій ремарці топос тримається на двох лексемах - **Тігр** і **Євфрат**, а вавілонські мури і вежі майорять здалеку, то тепер, в останній кінцевій ремарці, коли табір вночі завмирає, починає володарювати інший топос - двічі вживає поетеса назву **Вавілон**, підкріплюючи її відономастичним утворенням *маги вавілонські*. Для невеликого тексту останньої ремарки - 5 друкованих рядків - цього більш ніж достатньо, щоб створити топонімічний акцент-перевагу над усіма іншими лексичними фарбами і художніми прийомами. Так, по суті, остання ремарка замикає топосом художній ряд, що починається з назви драматичної поеми. Увесь художній ряд з провідним топонімом **Вавілон** - від першого до останнього компонента ХТ - діє в унісон, як ланки одного замкненого кола. Топонім **Вавілон** зустрічається ще тричі, і в мові персонажів, в яких ця назва зустрічається 9 раз. **Вавілон** стає символом загарбників-переможців і опозицією до іншого топоніма, який з ним контрастує, - **Єрусалим**.

Утворюючи опозицію **Вавилон-Єрусалим**, Леся Українка майже урівнює ці топоніми-контрасти в частотності: **Вавилон** вживається 14 раз, а **Єрусалим** - 13.

Єрусалим стає у художньому тексті символом волі, пристрасного прагнення народу, підкореного, спалюженого загарбниками, що не втрачає надії на звільнення з вавилонського полону. Тут доречно звернути увагу, що вже третім своїм драматичним твором "Одержима" і цим четвертим Леся Українка вийшла за межі України, описуючи і в наступних творах увесь світ у широкому хронологічному діапазоні, але переважно зосереджуючись на біблійних мотивах. І.К. Білодід мав, безперечно, рацію, зазначаючи: «Аналіз мовних засобів і образної системи творів Лесі Українки, написаних на матеріалі історії інших народів, показує, що, наприклад, античність чи європейське середньовіччя не були звичайним, так би мовити, службовим, допоміжним фоном для розв'язання питань сучасності, а їй мали часто творчо самостійне значення; в специфіку цього матеріалу письменниці заходила ґрунтовно і глибоко, даючи йому свою оригінальну інтерпретацію, що виявляється зокрема, в широкому використанні... топонімики і, ширше, ономастики зображуваних народів» [3:565].

Але це не вся рація, не вся правда, бо пріоритет завжди належав "питанням сучасності" - питанням України. Ось яке роз'яснення дає сама поетеса у поезії, якою часопис "Вежа" вшанував її 125-річчя. В УРСР, до речі, ця поезія друкувалась тільки до 1975 р., а потім була заборонена. У 12-томнику її вже немає [6:106]. Початок вірша: «І ти колись боролась, мов Ізраель, /Україно моя! Сам Бог поставив/ супроти тебе силу невблаганну/сліпої долі». Закінчення: «Коли скінчиться той полон великий/що нас зайняв в землі обітованній?/1 доки рідний край Єгиптом буде?/Коли загине н-о-в-и-й Вавилон?» [13:7-8]. Як бачимо, і топоніміка зображуваних народів одержує українські алюзії, і хронотопічно віддалені події волають до сьогодення поетеси. Цю думку поділяють М. Євшан, Є. Сверстюк [6:9], а П. Одарченко прямо висновує: "Особливе місце в її творчості посідають драматичні поеми на теми вавилонського полону при виразній аналогії полону України в Російській Імперії" [6:13]. Більш обережно та узагальнено цю думку висловив у 1963 році й А. Костенко [4:41-42].

Топоніми, вживані у "**Вавилонському полоні**", своєрідно підкріплюють назву **Єрусалим**, працюючи з нею в одному ключі, розширюючи просторові межі драматичної поеми: **Тігр**, **Євфрат**, **Палестина**, **Гарізім**. Сполучаючись з ними, а також з топонімічним позначенням дочка **Сіону**, метонімізованим топонімом **Ізраїль** у значенні *народ ізраїльський*, топонім **Єрусалим** створив велике онімне коло - своєрідний онімний опір ворожому **Вавилону**.

Вся поема побудована на суцільній безіменній номінації дійових осіб. Їх досить багато: 22 дійові особи типу *жінка, чоловік, батько, дитина, молодий хлопець* тощо і 3 назви у формі множини - *діти, гурт левітів, гурт пророків*. На тлі такої апелювальної названості тим яскравіше виграє ім'я *молодого пророка-співця Елеазара*. Крім нього, більше поіменованих персонажів немає, є лише кілька згадуваних імен у мові дійових осіб. Ім'я **Елеазар** - біблійне, в Біблії його мають 12 осіб, у тім числі предок Ісуса Христа. В російському перекладі Біблії воно фігурує як Елеазар [2:2224], в українському словникові - як **Єлизар** та **Єлеазар** [10:59], у російському - як Елизар, з вказівкою церковної форми Елеазар та латинської Eleazar [11:410]. Цю останню форму і обрала Леся Українка, оминувши значно вживаніший варіант цього імені Лазар, що вже втратив конотацію біблійної урочистості.

Власне ім'я **Елеазар** як головне має своє онімне поле і для такого невеликого твору досить велику частотність: 6 раз вживає поетеса його ім'я в ремарках і 8 раз у мові різних персонажів і самого героя.

Пророк-співець Елеазар - і головний герой драматичної поеми, і голос автора, його переконань і помислів. В уста саме цьому персонажеві Леся Українка вкладає найважливіше, найвагоміше, заради чого, як ми переконані, і було написано поему.

Зруйнована земля, місто пограбоване й обкрадене переможцями, що у мові вавилонців іменується руїна, дика пустка, перегукується зі словами: «...біліє мармур, мов кістки на полі...» [12:159] і власне ім'я **Молох**, утворюючи суцільну цілісну картину полону й народного страждання.

Вживані у драматичній поемі й онімні концентрації. Так, в монолозі Елеазара саме цим прийомом підкреслено зухвалість переможців та їх переконаність у своїй силі:

«Чи тільки й світу, що в Єрусалимі?
Чи ти пісень не знаєш про Едом,
про Мізраїм? Чи слава Амалека,
Амона, Аморея не така
була колись, як і минула слава
Ізраїлю?» [12:161].

З цим уривком з монологу **Елеазара** пов'язані слова діда, в яких продовжується онімна «гра»:

«Елеазаре, може, в Вавілоні
твої пісні до речі й до ладу,
та Мізраїм, Едом і всі язика
не нагадають вже про Палестину,
не збудять думку про Єрусалим!» [12:163].

Так у невеличкому контекстуальному уривку драматичної поеми оніми стають важливим прийомом художнього письма, поєднуючи й розділяючи, утворюючи дисонанси й опозицію, виконуючи важливі функції творення художнього простору й сюжетного руху. Оніми стають тими важливими поєднуючими "скріпами", що спрямовують рух фабульного розгортання і надають текстові цільності та монолітної єдності.

Ці оніми добиралися Лесею Українкою за тими ж засадами, що й номінації «Одержимої»: щоб онім був адекватним і водночас не стертим, щоб він зберігав аромат біблійної давнини. Адже **Мізраїм** - то Єгипет, його давньоєврейська назва, як це і зазначено в примітках до академічного 12-томника, укладених І.О. Лучником [12:384]. Але в тих же примітках значиться: **Едом** - стародавня невелика гірська країна на території сучасної Йорданії; **Ассур** - головне божество в релігії ассирійців; **Амон** - в єгипетській міфології ... головний бог. При такому тлумаченні ужитих онімів втрачають зміст слова Елеазара: «як меч кривий зрадливого Едома /зломився перед зброєю Асура/ як Ама- лек, Амон та Амореї/ з розбійників рабами поробились» [12:162].

З цих коментарів випливає, що країна (Едом) билася на мечох з божеством, що є нонсенсом. А між тим Ассур - то біблійна назва Ассирії [2:2243]. Бог же Ашшур - то зовсім інша тема [5:145-146]. Країна (народ) Ассур здолала країну (народ) Едом, у зв'язку з чим «рабами поробились» і інші. При цьому єгипетський бог сонця Амон ніяк не міг бути названий ні розбійником, ні рабом. А ось на планах, доданих до видання Біблії 1973 року, на південь від Мертвого моря вказується країна Едом, на північний схід від того - країна **Аммон**, а ще далі в тому ж напрямку - країна, названа за мешканцями **Амореї**. У П'ятикнижжі Мойсея згадуються й **Амаликитяни**, що воювали з ізраїльтянами й були ними переможені [2:89]. Онімна концентрація в мові Елеазара виявляється суціль топонімічною (чи топонімічно-етнонімічною). Вона слугує натяком переможцям, що все минає - мине і їх потуга.

Наступна драматична поема, задумана поетесою ще під час роботи над «Вавілонським полонем», концептуально й тематично продовжує цей твір. Завершення драматичної поеми "**На руїнах**" позначене в автографі та списку так: "11.IX.1904. Зелений Гай". Почавшись з «**Вавілонського полону**», драматична поема «**На руїнах**» повторює в перефразованому вигляді у підзаголовку першу назву: "З часів першого *полону вавілонського*", що акцентує близькість обох творів. Висновок дослідників, що «центральною ідеєю, «спіраллю», по якій розгортається Лесина творчість, Лесин міф, є *міфологема полону*» [7:43], цими двома творами реалізується буквально, тоді як до інших драматичних

творів його можна докласти лише як метафору, та й то - з певними застереженнями.

Тематична близькість породжує онімну подобу; «Устань, Ізраїлю, роби намети!..» - співає *пророчиця Тірца*, що прагне пробудити в людях надію й бажання відродити зруйновану землю. Таких прикладів онімної подоби можна навести багато, адже йдеться про єдині хронологічні межі й топонімічний простір обох творів.

У обох творах багато так би мовити «прихованих» онімних нюансів, і лексичне тло контекстів стає виразником цього багатоголосся й перегуків.

З концептом полону щільно пов'язаний заголовок «**На руїнах**» і заголовча лексема *руїни*, яка в різних варіантах і лексичних сполученнях вживана в тексті твору 21 раз (з них 5 раз - у ремарках) і має заміник *пустка* (2 рази).

Головна героїня твору пророчиця **Тірца** стає виразником авторської думки, авторського голосу. Для втілення свого задуму Леся обирає певне лексичне коло - і заміників імені, і прихованих лексичних відповідників, що в цілому створюють опозицію руїнам:

надії дочко - сестро - ти будеш вільна - запали багаття - робота - будуй нову хату - розкуй меч на рало - хліб - устань, Ізраїлю, роби намети! - вставай для праці! для поради! для життя! - час визволу - встане люд - в новім Єрусалимі храм новий!

Застосовано й переносне іменування: «Хвала пророчиці, новій Де борі!» [12:178]. **Дебора** - то одна з семи найславетніших пророчиць Ізраїля, яка була «суддею ізраїлевою», що сприяла перемозі ізраїльських племен над ханаанським військом [5:361]. Це створює додатковий і досить вагомий нюанс образу Тірци. Слід сказати, що **Тірца**, як і **Елезар** у «**Вавілонському полоні**», - єдиний поіменований персонаж у творі «**На руїнах**». Усі інші персонажі безіменні. Їх значна кількість, враховуючи невелику за обсягом драматичну поему, - 15 безіменних персонажів типу *жінка, дівча-підліток, старий, співець, рибалка, один з іудеїв, старий іудеянин* тощо і три назви у множині - *самаряни, гурт іудеїв, юрба*. Протиставленість поіменованої героїні й багатоликої юрби та її окремих представників утворює ту опозицію, яка трансформується в найрізноманітніший спосіб і у мові **Тірци**, і в мові тих, хто її розуміє. Саме ім'я **Тірца** взяте з Біблії. Це одна з дочок Салпаада, що ніякими видатними рисами наділена не була. Але характерно, що в Біблії її ім'я згадується поряд з іменем **Елезара**. Цитуємо за російським перекладом: «И пришли дочери Салпаада..., и вот имена дочерей его: Махла, Ноа, Хогла, Милка и Фириа; и предстали пред Моисея и пред Елезара священника» [2:198]; «У Салпаада

же... не было сыновей, а (только) дочери. Вот имена дочерей его: Махла, Ноа, Хогла, Милка и Фирца. Они пришли к священнику Елеазару и к Иисусу, сыну Навину» [2:278]. Ця синтагматична близькість двох імен, гадаємо, точно визначає, звідки саме Леся Українка взяла наймення головних персонажів двох своїх драматичних поем про вавілонський полон. Вибір же серед п'яти сестер саме наймення Тірца зумовлений, можна думать, його різкою, як оклик, фонетикою і відсутністю якихось небажаних семантичних асоціацій у реципієнта - українця.

Вагомість мові різних персонажів твору надають численні повтори, зокрема топонімів з відповідним лексичним супроводом та експресією, що загалом створюють тональність скорботи, суцільного народного плачу. Так, у мові чоловіка зустрічаємо такий онімний прийом:

"Єрусалиме мій, Єрусалиме!
Ти, вічна рано рідної країни!
Гориш ти в мене в серці негасимо!.." [12:170].

Художній простір для знедолених і полонених значно поширюється топонімічними фарбами в оповіді покинутих:

Тірца
Чому ти звеш покинутими вас?
Дівчина
Мій брат в Ассирії, у Ніневії.
Дівча-підліток
Мій батько в Вавілоні другий рік.
Жінка
Мій чоловік подався в Фінікію [12:168].

Обидві драматичні поеми - **«Вавілонський полон»** і **«На руїнах»** доводять безперечну вправність Лесі-драматурга у вибудові онімної площини в потрібному руслі - для здійснення задуму, нарощення конотацій і онімних акцентів.

1. Бетко І. Драматична поема «Одержима»: Проблема морального максималізму // Дивослово. - 1995. - № 2.
2. Библия. Книги Священного Писання Ветхого и Нового Завета. Брюссель - 1973.
3. Білодід І.К. Мова творів Лесі Українки // Курс історії української літературної мови. - К., 1958. - Т. 1.
4. Костенко А.І. Леся Українка і спогади про неї // Спогади про Лесю Українку. - К., 1963.
5. Мифы народов мира. Энциклопедия / Гл.ред. С.А. Токарев. - М., 1980. - Т. I.
6. Одарченко П. Леся Українка: Розвідки різних років. - К., 1994.

7. Паньков А.І., Мейзерська Т.С. Поетичні візії Лесі Українки: Онтологія змісту і форми. - Одеса, 1996.
8. Порпуліт О.О. Функціонування антропоніма Іван в українських та російських чарівних казках // Записки з українського мовознавства. - Одеса, 1999.- Вип. 7.
9. Сімович В. Леся Українка на Буковині. Спогади // Спогади про Лесю Українку. – К., 1963.
10. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник. - 2-е вид. - К., 1996.
11. Справочник личных имен народов РСФСР / Под ред. А.В. Суперанской, Ю.М. Гусева. - 2-е изд. - М., 1979.
12. Українка Леся. Зібрання творів: У 12т. - К., 1976. - Т. 3. Драматичні твори (1896-1906).
13. Українка Леся. «І ти колись боролась, мов Ізраель» // Вежа. - 1996. - № 3.

Е. В. Босва

БЕЗІМЕННА ЛОКАЛІЗАЦІЯ І ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ У ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРИ ТВОРІВ В. ВИННИЧЕНКА

Як відомо, навколишній світ - це щільне поєднання трьох взаємозалежних компонентів нашого буття: *часу, простору, людини*. Художня література відбиває цю триєдність у конкретній визначеності *онімного простору* й безіменній утасності - *безіменній системі*, коли все у контексті невизначене, напівприховане й автором змодельовано лише віхи-позначки і часопростору, і персонажів. Відтворюючи дійсність у своєму вимріяному всесвіті, митець своєрідно освоює реалії часу і простору. Підкорюючи сюжетно-тематичне розгортання твору формам вираження часопростору, письменник стикається з найважчим - узгодженням цих категорій з параметрами буття, з глибинними процесами людського суспільства. Ці категорії є аналогами художньої фантазії, без них немислима літературна творчість і - ширше - будь-який вид мистецтва [8:27].

Локально-темпоральна безіменність - це, на нашу думку, величезний лексичний шар, який щільно пов'язаний з усіма рівнями художності і є певним невизначеним еквівалентом місця й часу, що в онімній системі відповідає топонімам і хрононімам. Паралелізм функцій названої і неназваної систем дає можливість значно розширити межі неназваності у художньому тексті /ХТ/, що, очевидно, й позначається на невеликій кількості хронотопів у творах.

Аналізуючи локально-темпоральні показники в творчості В. Вин-

ниченка, який в українській літературі займає виняткове місце, слід зазначити, що в «малій прозі» (оповіданнях і повістях) письменника та його романах не завжди збігаються безіменні площини, їх необхідно розрізнити. Ці розбіжності, перш за все, стосуються його просторових чинників, які визначаються сюжетним плином, тим замкненим чи розкритим простором, який кладеться митцем в основу сюжету.

Так, усі 14 романів В. Винниченка побудовані за принципом розкутої художньої просторовості, що визначає дорожню доміанту, присутню скрізь, починаючи з першого роману митця «Чесність з собою» (1909р.) і закінчуючи останнім - «Слово за тобою, Сталіне!» (1950р.) «Приналежність Винниченка до нового літературного напрямку, свіжість, оригінальність відображення життєвих явищ» [6:90] властиві не лише «малій прозі» митця, а й його романістиці. Просторова доміанта в романі «Чесність з собою» - це не лише переміщення персонажів у просторі, їх зустрічі й розлуки, прихід-відхід, це не лише пошуки їх способу порозуміння одного з одним. Перш за все, це пошуки *життєвої дороги*, тої єдино можливої життєвої основи, яка б визначала усю їх життєву путь. А це означає для письменника визначення кожним морально-етичного принципу, принципу чесності в усьому, в кожній найменшій дрібниці. Цілеспрямований і зворотний рух в романі стикається з тим, як саме вирішує персонаж свою життєву позицію, *свою особисту чесність*. Життєва путь деяких закінчується безславно й - як знамення часу - внаслідок самогубство. В основному гинуть найслабші, які не можуть себе знайти у вирі непростого життя. Так, стріляється **Віра**, залишаючи посмертну записку:

«Розсунула покрови й побачила себе, свою негідність, мерзенність і непотрібність. Більше брехати собі не можу, жити гидко, помираю»[1:268].

Помирає **Тарас** - натура слабка, якій важко опиратися життєвим негараздам; важкі випробування чекають на батьків Віри, її рідних - приголомшений, вибитий з життя **Семен Васильович**, у важкому стані напівбожевільна **Катерина Андріївна**, важко хворий **Сергій**. Натомість сильні, вольові натури, з егоцентричним світорозумінням знаходять вихід - це такі, як **Мирон**, як **Дара**. Їх життєва дорога тільки починається, коли закінчується останній рядок роману.

Начебто окреслений художній простір роману «Поклади золота» (рос. варіант «Золотые россыпи») - *Париж*, коло еміграції, *паризькі вулиці, кав'ярні, мебльовані кімнати пансіону*. Але *дорога* - вимріяна й жадана *путь додому, на Україну* бринить у кожному рядку твору. Безперечно, має рацію дослідник творчості В. Винниченка С. Погорілий, коли визначає мотиви задуму роману як наслідок низки зовнішніх

обставин і співзвучних з ними переживань письменника [7:16]. В своєму «Щоденнику» митець зазначає:

«Солодко і боляче задзвеніла туга. Шостий рік еміграції, оком не кинути, не заскочити й на місяць, на один день, не дихнути степом, пекучим днем, простором» (22.V.1926р.) [5:634].

Переплітаючи трагічне з авантюризм, В.Винниченко психологічно загострює пошуки персонажами своєї вимріяної дороги: **Леся** тужить за **Полтавою**, за чистими спогадами дитинства; **Фінкель** згадає **Київ**, свою адвокатуру; **Нестеренко-Гунявий** мріє про повернення на батьківщину. У кожного свій «втрачений рай», **своя дорога** до нього. Символіка й багатоплановість **дороги** в романі - одна з особливо привабливих прикмет «Покладів золота».

Широко й різнопланово розгалужена в романах В.Винниченка і визначена топонімія та хрононімія, і безіменно неозначена, лише накреслена, наче пунктирно, ледь видимими цятками, в яскравій манері письма, де так примхливо переплітаються неореалістичний метод з імпресіоністичними фарбами. В «Покладах золота» ці сполуки особливо яскраво вирізблені. Порівняймо.

«Загайкевич підходить до свого пансіону й задирає голову до вікон Лесі. У них, крізь штори видно, ще світиться. Мабуть, читає в ліжку. Йому хочеться видряпатися на другий поверх і хоч притулитися тілом до тої стіни, за якою лежить та, що так дивно та жорстоко розчинила двері й що так ніжно подала йому чашу»[4:158].

Все немовби чітко окреслено і виписано в реалістичній манері. Але це не так, і варто замислитись над образами-символами **розчинених дверей і поданої чаші** як аналог мук і спокутування. Навіть тут, чітко окреслюючи безіменний локос за Лесиними шторами, митець моделює імпресіоністичні нюанси і влітає їх в оповідь.

Таким чином, імпресія образів, фарб, яскрава образність і метафоричність, чіткість і нечіткість локального малюнка - все дає підставу говорити про художню майстерність твору, написаного в манері сполучення неореалізму та імпресіонізму, починаючи з найдрібніших деталей і закінчуючи глобальними проблемами, що висвітлюються в романі.

Саме дорога приводить героїв роману «Нова заповідь» з самого серця СРСР - Москви до **Франції. Дорога власних переконань** поступово приведе їх, чекістів у минулому, до зміни поглядів, до протистояння усім колишнім життєвим критеріям, відвертаючи їх від «радянського раю».

Прикладів, коли **дорога** у В.Винниченка стає синонімом пошуків внутрішніх моральних переконань, безліч. Від **чесності з собою**, через

рівновагу, до **гармонії і конкордизму** з усім навколишнім середовищем, з оточуючим людиною і внутрішнім її єством. Цьому присвячена і вся - без винятку - творчість письменника і гуманіста, і все його власне життя.

Спробуємо розглянути локально-темпоральні визначення в романістиці художника. Якщо дорожня домінанта особливо різнопланово представлена в усіх романах митця, то значно менше грають у перших компонентах ХТ локально-темпоральні лексеми.

Так, в першому романі «Чесність з собою» перший абзац цих визначень не має, є лише лексема **відразу**, яка дещо дуже невизначено накреслює:

«Віра сильно закусила верхню губу й **відразу** замовкла. З нахмуреними густими бровами, з якими зливалися чорні, злі чоловічки очей, вона, здавалось, щось переживала в собі»[1:16].

Повінь весняних пахощів - так починається один з «вершинних» творів В.Винниченка до 1917 року роман «Записки Кирпатого Мефістофеля»:

«В розчинене вікно потягає розталою корою дерева і кислим, вогким духом водянистого, **весняного** снігу, що ріденько чавкає під ногами. Табачний дим, розділений течією повітря, незадоволено клублячись, розріджується. Чути, як дзвенять у **Софійському соборі великопосним**, задумливим дзвоном. **Там, у соборі**, тихо тріскотять свічки, пахтить вільгистою **стім, вгорі** лунає монотонний голос дячка»[2:5].

Все невизначене - і все зрозуміле через відчуття і сприймання, через приховані темпоральні позначки - **весняний сніг, великопосний дзвін**. Локальність визначена - **Софійський собор**, отже, це **Київ**, який пізніше, в наступних розділах буде описаний письменником з такою любов'ю й знанням, з таким розумінням його кожного камінчика.

Обидва романи-диалогії «**По-свій!**» (1913р.) і «**Божки**» (1914р.) з першого абзаца вводять у безіменну локально-темпоральну невизначеність, а «**Рівновага**» (1912р.) побудована дещо в іншому плані, визначаючи лише локалізацію - **конура з слабким освітленням**, що заважає малювати, темпоральне позначення - **сьогодні** буде введене в текст лише в третьому абзаці.

Вдаючись до безіменної локалізації і темпоральності в романах, В.Винниченко надто багато уваги надає топонімічному тлу, розсуваючи межі оповіді до світових масштабів, як про це свідчить топонімікон «Сонячної машини» - першого українського утопічного роману, місце дії якого (Німеччина, Берлін) підкорений весь ономастичний простір твору.

Наведемо кількісні показники, що стосуються лише романів митця

Топоніми в тексті	Наявність у I абзаци					Дорога як просторова домінанта
	Топоніми	Відтопонімічні утворення	Хрононіми	Безіменна локалізація	Безіменна темпоральність	
14	-	-	-	8	7	14

Абсолютна відсутність топонімів у першому абзаци дещо компенсується безіменними еквівалентами - 8, а хрононімії - безіменною темпоральністю - 7.

Інші показники в "малій прозі" письменника

Топоніми в тексті	Наявність у I абзаци					Дорога як просторова домінанта
	Топоніми	Відтопонімічні утворення	Хрононіми	Безіменна локалізація	Безіменна темпоральність	
30	4	-	-	47	38	50

Значне за кількістю позначення локально-темпорального плану в оповіданнях і повістях В. Винниченка - прикмета його власного почерку в цьому жанрі, і користується він цими фарбами по-різному, використовуючи їх у значній художній амплітуді.

Розпечений літній день в оповіданні «**Біля машини**» (1902р.) з виром пристрастей, з контрастним протиставленням персонажів. Та перші три абзаци - картина жнив, виписана з використанням безіменної системи усіх гатунків:

«**Південь.** Сонце пече, наче підрядилось зробити за сьогодні з землі перепічку. **Де не станеш**, здається, **круг тебе і згори і знизу** якась велетенська піч і шугає **безперестанку** пекельним полум'ям. Дихати важко.

У полі пусто **вже**. Не веселять очей **густі, довгі ряди кіп**, не луна у **яру** дзвін коси; голо й сумно, **подихає осінню**.

По шляхах і по межах подекуди суне поважно **гарба зі снопами**. На ній, задравши голову **догори**, лежить собі який-небудь засмалений, з білими плямами хлопець і хльоска іноді **згори** батіжком. Йому сонце не вадить. **Часом**, підвівшись, він крикне ліниво «гей», плюне через губу і знов розляжеться і тягне безкраю пісню свою» [3:67].

У невеликому контексті - 20 локально-темпоральних безіменних позначок, і лише після такого зачину автор перейде до опису **села Цурупалок і машини пана Скшембжховського**, до розвитку сюжетно-тематичної дії. Перші три абзаци - це той фон, який потрібний митцеві в його конкретній задачі - моделюванні контрастного протистояння **селян-заробітчан** з їх виснажливим темпом роботи **біля машини і молодого економа пана Гудзінського, або, як звуть його селяни, Гудзика**, що їх не лише нещадно експлуатує, а й до яких ставиться не по-людському.

Як ми переконані, фон у перших трьох абзацах і стає тим трампліном, де починається «нагнітання» взаємної ненависті обох протиставних кіл.

Локально-темпоральна лексика потрібна митцеві не лише на початку твору. Саме з її допомогою він вибудовує найрізноманітніші мікроконтексти. Лексика цього плану - це те необхідне митцеві тло, яке допомагає яскраво, з певною часткою експресії вести оповідь. Наведемо лише один приклад, хоча в тексті оповідання їх - безліч.

«Хлопчик перелякано сьорбнув носом, спинив конячинку, яку вів за недоуздок, і став возитись **біля каната**.

- У-у, кукли! - муркнув з невимовною злістю Гудзик, і, одійшовши **трохи**, став дивитись **на шлях**. **Біля самого села** по дорозі ворушилось щось чорне. **Через хвилину** воно було вже більше, **через дві** - ще більше, видно, що наближалось дуже хутісо.

«Ніби верхи, ніби пішки...» - дивувався Гудзик, приставивши руку до **козирка з ремінцем**. - Біжить швидко... А-а-а. Пан Ян **на велосипеді**.

І Гудзик з досадою згадав, що він **на сьогодні** обіцяв пану Яну послать до **двору** гарненьку дівчину **від машини**» [3:78].

Улюблений В. Винниченком прийом зачину з використанням називних речень локально-темпорального плану. З такого речення і починається оповідання «Суд» - Неділя. А далі моделюється перший абзац, і в ньому знову розставляються локально-темпоральні акценти:

«Неділя. Був дощ, і **надворі** ще не зовсім вийшилось. **Над** умитим **садом** стоїть туман і сірим порохом сідає на зимну, подекуди полинялу залізну **покрівлю панського будинку**. **Село** також у тумані, але з **гори** видно, як сонце прудко біжить десь із **поля**, золотить **баню, церкви, мина чорногуза**, що стоїть **на клуні**, і, пливучи **по хатах**, наближається до **економії**»[3:128].

Письменник використовує так звану непряму темпоральність, малюючи словесним пензлем початок дня, слідкуючи за рухом сонця, і одночасно виписуючи велике локальне тло. Пейзаж - зачин, з якого починається оповідання, виконує тут і локально-темпоральну функцію. Перший абзац - місткий, ущільнений і одночасно такий яскравий - дає змогу перейти до оповіді; другий і третій абзаци присвячені описові персонажів, далі сюжетни й рух розгортається в певному ключі, та локалізація і темпоральність і в самому тексті - один з чільних компонентів оповіді. Прикладів у тексті - безліч, і без цих «невизначених визначень» безіменного плану текст не просто багато що втратив би, а просто неможливо уявити. Ця лексика - необхідний компонент оповіді, вона відіграє *свою* роль, має *своє* місце і, сполучаючись з іншими прийомами письма, стає разом з топонімами й хронімами тими

визначальними віхами *місяця і часу*, де діє третій важливий компонент художнього простору - персонаж або персонажі, що співвідносяться з цим місцем і цим часом у просторовій площині оповіді.

Оповідання «Суд» - не єдиний твір Винниченка, який починається односкладним реченням, так письменник починає ще деякі твори цього жанру: «Роботи!» - Вечоріло [3:143]; «Хто ворог?» - Ранок [3:368]; «На пристані» - Вечір. Пристань. [3:394]; «Мінімий господін» - Перша година дня.[3:173]. «Салдатики!» теж починається односкладним реченням, поширеним означеннями: **Ранок, сірий, холодний, мартовський ранок** [3:407], де безіменна темполексема навіть повторюється, починаючи й замикаючи односкладне речення.

Більшість творів «малого жанру» мають зачин іншої будови, що найчастіше складається з 1-3 і більше абзаців різних за кількістю рядків, але якою важливою частиною їх є лексика локально-темпорального плану! Вона в усьому «регулює» тональність твору, дає штрихи-переходи до подальшого «дійства», чітко «тримає» оповідь в певному руслі. До таких оповідань належить «Заручини», що починається досить великим абзацом із 16 рядків, в якому своєрідним обрамленням виграє лексика лише локально-безіменна, що на початку його в першому реченні позначається **в кімнаті**, а в кінці має локалізацію так би мовити портретну - **біля носу й очей, лице, з червоними повіками очі** [3:110]. В такому ж ракурсі побудоване й оповідання «Контрасти», в якому перший абзац, що складається з 12 рядків, теж в першому реченні має позначення **п'янік, з лопотінням листя, з щebetанням пташок**, що, на наш погляд, теж є прихованою локалізацією, яка в кінці проявляється позначенням **цей лісок** [3:221].

Темпоральність входить органічним сплавом у текстовий плин, виявляючись прямо й опосередковано, явно й приховано, сплітаючись з сюжетним планом у єдиний неподільний сплав, з якого так важко вилучити окремих фрагмент. В.Винниченко - майстер стишеного мовлення, коли мікроконтекст стає визначальним у часовому плинні, причому такий прихований темпоральний план письменник поєднує з позначками звичайними, зрозумілими одразу. В оповіданні «Чекання» («Спеціальний візник») таким часовим виміром стає **сонце**, його рух на небосхилі. З першого речення такі позначення часу стають у тексті ще одним виразом самого ества персонажів - і тих, хто очікує, і самого архієрея, його жорстокосерда.

«Пізно вранці, як **сонце** ставатиме на косарський обід... - **Сонце** помалу підбирається на косарський обід... - **Сонце** вже давно перетягнуло за косарський обід. **Тіні** від лоз скорочуються... - **Сонце** стоїть уже над головою. **Тіні** короткі та чорні, як плями чорнила. - **Тіні** стають все довшими, але вже в другий бік лягають... **сонце** блищить на клаптиках сіна та недокурках»[3:694-706].

Останнім часовим штрихом буде позначення пізно **ввечері** в заключній частині оповідання. Сполучаючись із першими словами першого речення твору **пізно вранці**, воно створює своєрідне темпоральне обрамлення реального плану, що так яскраво буде контрастувати з темпоральним «живописом» **сонця і тіней**. Реальний плин часових визначень і прихований план - одна з прикмет ідіостилю митця.

Для письменника немає нічого неможливого, і безіменний план в його творах - один з дійових прийомів письма. Прийомів особливо акцентуючих під час оповіді, коли треба виділити найвагоміше, а інше і визначеність віку в тому числі, наче відступає на другий план, вона начебто не має ніякого значення. Таким яскравим прикладом може бути оповідання «**Купля**».

«Мені було тоді літ... Але що там літ!

Це було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз.

Це було в ту добу, коли небо здається таким низьким та досяжним. Прихилить його? - Можна! Ось тільки управитися з тою справою і вмент вам буде небо з зорями, з місяцем, сонцем, з чим хочете.

Може дракона якогось убити? Дракона з вогневою пащею і сотнями лап? Давайте його сюди! Де той дракон?

Ах, **це ж була якраз та пора, коли аж кишить навкруги всякими драконами, коли так легко, так охоче йдеться на бій з ними.**

Отож і **було це тоді, коли я йшов убивати величезного дракона...**[3:161]

Перші три абзаци - описова невизначена темпоральність. Четвертий - начебто взагалі й непотрібний - при чому ж тут дракон? Але це не так, цей символ митцеві надто потрібний в побудові наступного текстового розгортання, і вже п'ятий і шостий абзаци щільно поєднують начебто непокєднуване - символічність з темпоральністю. Оповідання присвячене іншому - виконанню усіх пунктів програми організації, отож **дракон** як символ того, з ким персонажі стають на герць, символ надто важливий, і це неодноразово підкреслюється в тексті - **в мені сидів дракон; в мені сиділо гибель драконів** [3:162]; **у мене ж така сила була тих драконів** [3:194]. Натомість яка різниця, *скільки* років персонажеві, він *молодий*, і це найважливіше, він готовий до подвигів - ось що насамперед цікавить митця. У залежності від цього й будувється текст, отже, і його зачин.

Безіменна темпоральність стає й прийомом обрамлення, останнє речення - абзац повторює початок:

«**Це було в ту добу, коли в грудях так співу багато, що хочеться сліз**» [3:194].

Велике і значне локально-темпоральне безіменне тло - визначальна прикмета «малої прози» митця. Її визначає контрастність і по-

єднаність, сполучуваність з іншими прийомами, зокрема з символікою й алегоричністю, з щільним, зцементованим текстовим тлом, де все, усі компоненти підпорядковані єдино важливому - завданню митця, втіленню його авторської чергової найважливішої проблеми в її художньому вирішенні.

1. Винниченко В.К. Вибрані твори. – К., 1929. - Т. XVI.
2. Винниченко В.К. Записки Кирпатого Мефістофеля // Прапор. - 1989 - №1-5.
3. Винниченко В.К. Краса і сила: Повісті та оповідання. - К., 1989.
4. Винниченко В.К. Поклади золота. - Нью-Йорк, 1988.
5. Винниченко В. Щоденник. - Едмонтон, 1980. -Т. II (1921-1925р.).
6. Гнідан О.Д., Дем'янівська Л.С. Володимир Винниченко. - К., 1996.
7. Погорілий С. Неопубліковані романи Володимира Винниченка. - Нью-Йорк, 1981.
8. Skwarczyn'ska S. Wstęp do nauki o literaturze. - Warszawa, 1954.

Л. Д. Шестопалова

**РОЛЬ АНТРОПОНІМІВ У ЗМАЛЮВАННІ ПЕРСОНАЖА:
ОБРАЗ ТІТКИ ДОРИ У ПОВІСТІ В. Г. ДРОЗДА «ІРІЙ»**

У словесній палітрі повісті В.Г. Дрозда «Ірій» особливе місце займає ономастична лексика. У творі письменника вона виступає як особливо помітний, стилістично і семантично маркований експресивний засіб, яскрава прикмета стилю. І не тільки тому, що особові імена створюють ономастичний світ художнього тексту, грають важливу текстотвірну роль у плані розвитку його парадигматики і синтагматики, але й тому, що беруть участь у розвитку і побудові мовної і літературної композиції тексту [12:34]. Творячи своїх персонажів, письменник з великою художньою майстерністю конструює для них ономастичні моделі. В. Дрозд дуже відповідально підходить до вживаних ним імен у тих чи інших творах. Письменник відкриває у найменні його найближче значення, яке для нього важливе і цінне не своїм етимологічним змістом, а можливістю образного вживання у творі. Зокрема, образ тітки Дори привносить у повість «Ірій» художню експресію, емоційний заряд і достовірність розповіді.

Отже, ближче придивимося до оніма Дора - імені дружини головного персонажа повісті, дядька Дениса.

Словник Л.Г.Скрипник і Н.П. Дзятківської подає ім'я Дора як варіант (гіпокористику) 13 різних імен [9:206] і як окреме повне ім'я [9:134], етимологізуючи його в останньому випадкові так: «можливо від гр. *doron* - дар, дарунок».

Особливість функціонування даного особового імені повісті полягає в тому, що воно набуває тут великої кількості емоційно-стилістичних, переважно okazіональних варіантів, які наповнені різним конотативним змістом і підказують, що в цьому конкретному випадку ім'я є стягненням хресного імені **Федора**, якого тітка як «сільського» соромиться і видає гіпокористику **Дора** за повне, уже «міське» ім'я. Якщо особове ім'я має різні варіанти, воно стає «ключовим, домінантним словом художнього тексту» [12:105]. Образ тітки Дори є одним із головних у повісті, тому письменник використовує різні варіації називання, в залежності від того, в які ситуації тітка потрапляє. Вона постає то просто **Дорою**, то **зажерливою Дорою**, то **дурною Федорою**, то **тіткою Дорою**, то просто **тіткою, Федорою, Федорою, Дорюнечкою, Дорою Василівною, Фед'орою, Федор'очкою, трьомастами тітками Дор**. Як відзначає В.А. Кухаренко: «Особове ім'я приходить в текст семантично порожнім, готовим прийняти будь-яке наповнення. Його змістове наповнення відбувається поступово. В нього вмикаються всі кваліфікації персонажа, які даються йому автором (іншим персонажем)» [6:105].

В повісті широко застосовуються варіації того ж імення. Можна сказати, що характерною особливістю цього власного особового імені є те, що воно здатне легко змінювати свою структуру. Причому варіант від варіанта може відрізнятися фонетично і морфологічно. На звучання може впливати певна територія, час, емоційне забарвлення, сфера вживання. Л.О. Белей відзначає, що за сферою функціонування імена поділяються на офіційні і розмовні. Офіційні - це емоційно нейтральні, а «Неофіційний, розмовний варіант імені - це, як правило, похідне, стилістично марковане утворення, яке функціонує в літературно-художньому, побутовому, в тому числі діалектному мовленні» [1:63].

Простежимо як саме функціонує це імення у творі. З репліки матері Михайла ми дізнаємося про характер носія імені Дора: «Але ж **Дора** візьме мого хлопця до себе хіба тоді, як свисне рак у Жерелі...» [4:6], і далі: «Дора - її рідна сестра, мені ж тітка, а дядькові Денису - дружина» [4:6]. Ця форма імені у повісті вжита 10 разів. Вказуючи на ступені спорідненості, письменник відразу знайомить читача з тим, яку роль буде відведено цьому персонажеві. Автор твору не завжди пошанно характеризує свою героїню (зажерлива Дора, дурна Федора).

Мати Михайла: «Побувавши у місті, вона виходила на колодки і прискіпливо перераховувала, що відвезла сестрі в гостинець і чим їй оддячила **зажерлива Дора...**» [4:6]; «...а я ночами сама-самісінька і в дощ, і в хвищу ходила за п'ять кілометрів в Чорторійську школу, то ніби так і треба було, мовляв, **дурна Федора** вище себе хоче стрибну-

ти» [4:31]. Дора характеризує сама себе через власну репліку, називаючи себе **дурною**, вона іронізує, бо зовсім себе такою не вважає, хоч дуже не любить, коли **Федорою** її називають інші. Висміюючи міщанство і зажерливість, стремління до накопичення речей, письменник ніби зайвий раз підкреслює, що вона **Федора**, та ще й **дурна** і **зажерлива**. Прикметникові утворення дуже влучно характеризують цей персонаж, вони «підкреслюють ставлення автора або оповідача до особи, позначуваної літературним антропонімом» [14:32].

Щоб передати ставлення колишніх односельчан до Дори, автор два рази вживає незвичайну графічно-фонетичну форму імені. Письменник ділить повну форму імені на дві частини:

Фе-дора. Виділене дефісом **Фе-** є вигук, що виражає осуд, огиду, незадоволення, несхвалення [10:т.10, 572]. Таким оригінальним способом частина імені перетворюється на характеристику носія цього імені, який позначається другою частиною - **дора**, як переважно й позначається ця дійова особа в повісті. Номінаційно-комічну ситуацію створює п'яний Андрій Гнида, що вигукує: «- Та се ж пакульська **Фе-дора!** їй бо, **Федора**, їй-бо пакульська, щоб мене грім побив, людоньки добрі! Тю на тебе, невже не впізнала?.. Здоров була, **Федоро**, як ти розпаніла!» [4:27].

Тут дійсно «зовнішня форма і внутрішній... зміст служать показником авторського ставлення до поіменованого образу» [5:6].

Тітка Дора дуже любить своє ім'я: гіпокористика Дора, як їй здається, більше підходить до міського антропонімікону. Автор повісті ніби і не заперечує того, чого бажає його героїня: «Тепер іду з редикюлем по базару, а ті, що тоді на кпини брали, баби бабами, закушкані, в пакульскім багні по коліна, перешіптуються біля возів: « **Дора, Дора, Дора...**» [4:31]; «Ось вам - **Фе-дора!** З'їли?» Мо', я заради цієї хвилини і город городила, може, я тільки заради цього й живу! [4:31].

Номінаційний ряд продовжують конотативно-демініутивні форми імені: **Дорочка, Дорюнечка**. Ці форми вжиті по одному разу і утворені шляхом приєднання до основи особового імені субстантивних зменшувально-пестливих суфіксів **-очк(а)** і **-юнечк(а)**. Ці суфікси ніби готують читача до якогось особливого емоційного контексту. Дізнавшись про те, що лотерея невіграшна, адже тітка Дора давно мріяла виграти автомашину, дядько Денис запобігливо називає її **Дорочкою** бо знає, що дружина це нормально не сприйме і буде сімейна буря: «А ті, **Дорочко**, я ще вранці перевірив. Як на базар ходив, біля пошти газета висіла...» [4:29]; «...возитиму я тебе, **Дорюнечко**, на «Победі» в твоє задоволення» [4:57].

В розмовно-побутовому мовленні форми типу Дорочка, Дорюнеч-

ка «нерідко набувають прізвищно-дружнього значення. Однак в такому фамільярному значенні вони можливі лише між добре знайомими (близькими) людьми будь-якого віку» зауважує Є.Ф. Даниліна [3:152]. Така форма імені може набувати і пестливого звучання, знову таки, між близькими людьми. Адже, «Пестливість - лише одна із сторінок експресії, притаманної особовим власним іменам» [3:158]. Якби зазначені форми імені були вжиті сторонньою людиною, то вони могли б трактуватись, як наділені іронічним відтінком.

Відсутність вирашу все-таки мала свої наслідки. Щоб показати, з яким розпачем тітка Дора сприймає невдачу, письменник створює номінаційно-комічну ситуацію. Вона була психологічно так напружена, що Михайло, який здатен фантазувати, ось як уявив собі тітку Дору: «Вибухнувши, **тітка Дора розлетілася сотні на три маленьких, мов гумові ляльки, тіток Дор**, що повсідалися на підвіконнях, дивані, етажерці і дзеркалі...» (4:30); «**Триста тіток Дор**, буцім горобці на просо, сипонули зі стін та підвіконь на з вабливий дзенькіт, збилися в клубок, наче бджолиний рій, і знову породили **тітку Дору** в її щоденній подобі» [4:30-31].

В.Г. Дрозд підходить до імені філософськи. У своїх творах, зокрема в оповіданнях, він пригадає ім'я великого філософа Платона, навіть подекуди цитує його. Отже, письменника приваблює не тільки ім'я філософа, але і його вчення. Тут доречно навести слова, які точно характеризують письменницьку зацікавленість: «Внаслідок особливої уваги письменника до універсальних аспектів буття, сенсу людського життя його літературні тексти набувають філософської наповненості. У такому разі філософія виявляє свою природу як «любомудріє», як глибина мислення, що виявляється не тільки в системі спеціальних понять і категорій, а й у художніх образах» [7:708].

В епізоді, коли тітка Дора розлетілася на триста тіток Дор, є натяк на співвідношення цілого і його частин. Категорію співвідношення цілого і його частин філософськи обґрунтував саме Платон. В монографії «Теорія і методика ономастичних досліджень» наводиться думка Платона про те, що «Якщо ціле володіє деякою властивістю, то цією ж властивістю повинні володіти і його основні частини» [11:98].

Наведений уривок з повісті викликає асоціацію зі словами Платона, до того ж - стосовно саме літературного імені. Отже, людина, маючи ім'я, «заповнена ним вщерть», тобто кожна її часточка має це ім'я. Звучання імені відбиває в художньому творі сутність людини, її характер і поведінку. Через уявлення Михайла В. Дрозд це художньо продемонстрував у повісті.

І уже в кінці оповіді письменник надає імені тітки зовсім нестан-

дартної форми. Воно представлене графічно несподівано - з апострофом. Форми ці вкладає в уста того ж Андрія Гниди: «Фед'оро! Федор'очко! - гукав Андрій Гнида, розвертаючи бочку з якої хлюпотіла вода. Від Гнидиного крику тітка гнівно очумалася, але побачила «опель», що палав, і знову втратила свідомість» [4:118]. Апостроф передає п'яну паузу (гикання) Андрія. При цьому увага читача зосереджується не стільки на антропонімі, скільки на характері його носія. Нетрадиційне графічне відтворення імені надає особливої аури онімові і посилює експресивно-стилістичне значення тексту. Тут доречно пригадати слова В.В. Виноградова: «В мові художньої літератури при відтворенні мовлення персонажів використовуються різноманітні засоби експресивного синтаксису і експресивної вимови - соціально-характеристичні й індивідуальні» [2:216].

Зокрема, оте гикання п'яного Гниди має і лукавий підтекст, яким, гадаємо, свідомо, для внутрішнього, потаємного жарту, скористався письменник. Кличний відмінок з гиканням **Фед'оро**, з паузою перед фрагментом *оро* надто нагадує італійську назву «*pomo d'oro*» (одн.), що буквально означає «золоте яблуко» (*pomo* «яблуко», *d* «із», *oro* «золото») й іменує помідор (звідки, до речі, це наше слово і запозичене) [13:317-318]. Отже, форму **Фед'оро** можна зрозуміти і так: «*золоте фе*», а оце *фе* вже з'являлося у попередньому тексті в трансформації цього ж імені: **Фе-дора**. Небезмістовною виявляється і форма **Федор'очко**, теж у кличному відмінку. Виділене паузою кінцеве *очко* явно асоціюється з асенізаційною діяльністю дядька Дениса, чоловіка тітки Дори.

Один раз письменник назвав свою героїню **Дорою Василівною**. Ця форма іменування звучить незвично, бо гіпокористику поєднано з іменем по батькові. Але й ситуація теж нестандартна. Форма ця звучить з вуст дядька Дениса, який допився «до чортків» і уявляє себе директором водоконтори, замість Омелька Омельковича: «Директор што надо, га? Прошу вас конфіденційно передати **Дорі Василівні**, що після роботи мій особистий екіпаж підкотить до її пивниці і ми поїдемо вечеряти до замського ресторану...» [4:82].

Роль детермінатива при власному імені незаперечна, бо він розширює та уточнює семантику оніма (**тітка Дора**, **триста тіток Дор**, **зажерлива Дора**, **дурна Федора**). Антропонімічну конструкцію (детермінатив + гіпокористика = **тітка Дора**) у повісті «Ірій» вжито 67 разів. За частотністю уживання в тексті ця модель посідає як би друге місце, після вживання власного імені її чоловіка - дядька Дениса. Так як тітка Дора - це наперед активно діючий персонаж твору, то і наймення її виникає у будь-яких ситуаціях - будь то сімейні події, мрії чи спогади інших

персонажів. Як зазначалося вище, часто письменник вживає тільки детермінатив, замість **тітка Дора**, просто тітка: «А **тітка** перекинулася кішкою, пронизливо нявкнула і стрибнула на стіл, впившись кігтями в газетний лист... Коли я наважився зирнути на **тітку**, вона вже сиділа на стільці у своїй звичайній подобі, тільки форми тіла її втратили чіткість, розпливлися по краю стола, буцім виліплені з тіста, яке підійшло та, піднявши віко діжі, перевалилося через вінця» [4:29-30]. Ситуація фантазмагорична, і письменник, гадаємо, спеціально не вводить у контекст ім'я, тому що ім'я реальної людини не пасує до змальованої фантастичної картини (**тітка** перекинулася кішкою, **тітчині форми** тіла розпливлися по краю стола).

У такого майстра слова, як В.Г. Дрозд, особові імена наділені неабиякими виразовими і характеристичними засобами. Обираючи імення для свого персонажа, письменник різноманітними мовностилістичними засобами домагається гармонії образу та імені. Доречно пригадати вислів О.Ю. Карпенко про те, що письменник добирає імена своїм персонажам, уже обмірковуючи їх характер та особливості, знаючи їх роль у розвитку сюжету [8:4]. Зокрема, це стосується і жіночих імен у різножанрових творах митця. То ж, можна сказати, образ тітки Дори у повісті В.Г. Дрозда «Ірій» забарвлює і увиразнює текст, виконуючи при цьому істотну текстотвірну функцію.

1. Белей Л.О. Офіційні і розмовні варіанти // Українська мова і література в школі. - 1986. - №6.
2. Виноградов В.В. О языке художественной литературы. - М., 1959.
3. Данилина Е.Ф. Категория ласкательности в личных именах и вопрос о так называемых «сокращенных» формах имен в русском языке // Ономастика. - М., 1969.
4. Дрозд В.Г. Вибрані твори в двох томах. - К., 1989. - Т.2.
5. Кричун Л.П. Функції антропонімів у сучасному українському сатиричному романі: Автореф. дис.... канд. філол. наук. - Кіровоград, 1998.
6. Кухаренко В.А. Интерпретация текста. - 2-е изд. - М., 1988.
7. Літературознавчий словник-довідник / Р.Т. Гром'як, Ю.І. Ковалів та ін. - К, 1997.
8. Прагматична спрямованість власних назв у художньому тексті. Методичні вказівки до спецкурсу. Для студентів романо-германської філології / Укл. О.Ю. Карпенко. - Одеса, 1998.
9. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей. Словник-довідник. - 2-е вид., випр. й доп. - К., 1996.
10. Сучасна українська мова. В 11-ти томах. - К, 1979. - Т. 10.
11. Теория и методика ономастических исследований / Отв. ред. А.Непокупный. - М. - 1986.

12. Фоякова О.И. Имя собственное в художественном тексте. - Л., 1990.
13. Цыганенко Г.П. Этимологический словарь русского языка. - 2-е изд., перераб. и доп. - К., 1989.
14. Черторизька Т.К. Літературні антропоніми в творах Т.Г. Шевченка // Мовознавство. - 1989. - №2.

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ імені І. І. МЕЧНИКОВА

**ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОВНОГО ОСОБОВОГО ІМЕНІ
ЯК АНТРОПОМОДЕЛІВ РОМАНІ ГРИГОРІЯ
ТЮТЮННИКА «ВИР»**

Ономастичний простір роману Григорія Тютюнника «Вир» обсяжний і розмаїтий. Він включає одиниці різних розрядів, але переважають антропоніми, що становлять у творі найвизрашніший шар поетонімів.

Антропоніми роману реалізуються у 21 моделі, серед яких найуживанішою є одночленна модель «повна (офіційна) форма імені». Такі іменування є важливим мовностилістичним засобом творення українського національного колориту. Вони особливо характерні для сільських традицій іменування людей.

У романі Григорія Тютюнника «Вир» відображені реальні норми іменотворчості та антропонімійного використання української літературної мови ХХ ст. Письменник дає своїм персонажам імена з реального іменника: Оксен, Гнат, Денис, Марко, Сергій, Павло, Василь, Григійр, Микола, Марія, Олена, Федора.

В антропоніміці роману зазначену антропоформулу мають 73 особи. Вона засвідчується 2325 вжитками (43% від усіх ужитків антропонімів у творі).

Функціонування повної форми імені регламентується такими параметрами: соціальним, віковим, ситуативним та експресивним.

Як відомо, мовленнєва діяльність є ситуативно обумовленою [1: 91-94], у зв'язку з чим поняття комунікативної (мовленнєвої) ситуації ї дуже вагомим. На думку Т.Ф. Шумаріної, в склад комунікативної ситуації входять такі компоненти, як соціальна позиція комунікантів та обставини [4: 17-18].

Мовленнєві дії особистості регулюються соціальними правилами - етичними нормами. Дія соціально-етичних норм розповсюджується, зокрема, і на антропономінативні дії членів соціального колективу, які в процесі комунікації можуть увіходити в різного роду ситуації (звертання, представлення, згадування третьої особи) [4:21]. У нашому дослідженні ми

використовуємо саме це розуміння ситуації, запропоноване Т.Ф. Шумаріною.

Проведений нами аналіз ряду комунікативних актів показав, що незалежно від соціальних характеристик комунікантів (соціальної приналежності, віку, національності, статі, освіти) універсальною, панівною формою у сільському середовищі є звертання за ім'ям. Наприклад: «Під чорним стовбуром верби заворушилися дві постаті. - *Матвію*, не лізь, бо вдарю. *Матвію!* Ну, що тобі за інтерес? - тихо гомоніла дівчина» [3:56]; «*-Іване*, ти спиш? - Сплю»[3:60]; «*Гаврило!* Може, і кукурудзи наламаємо для свиней» [3:432]; «*-Хіба й Андрій тут?* - аж похололо всередині в Чугая. - Аякже! Поїхав десь із *Северином* на хутори» [3:421]; «*-Як ти думаєш, Сергію*, учена баба вийшла б за мене заміж чи ні?» [3:276]; «*Парубки* стоять осібно гамірним гуртом, поводять себе розв'язно, по-хутірському: *-Пиліне!* - Що? - Куди це ваші худобу порозпускали?» [3:200].

При цьому вікова нерівність комунікантів на використання цієї форми не впливає. Так, у звертанні як старшого до молодшого, так і молодшого до старшого комуніканти вживають повну форму імені: - «*Ех, Денисе, Денисе!* Нема в тебе розуму і на копійку, - обурився *Панас*» [3:321]; «*Миколо*, біжи по хутору, дідів скликай. - Господар так розійшовся, що годі вгамувати» [3:355]; «*-Артеме!* Біжи додому, бо я теля забула одлучити» [3:201]; «*Ей, Гордію!* - закричав він високому і колись, мабуть, сильному, а тепер уже висохлому, жилавому і сутулому дідуганові в білій полотняній одежі» [3:261].

Представлення комунікантів повною формою імені іншим учасникам мовленнєвого акту нами не зафіксовано. Лише в одному випадку зустрічаємо представлення персонажа, в якому комунікант вказує на те, що має два імені-похідну форму імені (квалітатив), що має негативне забарвлення, та ім'я в офіційній паспортній формі: «*Як вас звати?* - По-селянському, значить *Кузь*, а по святцях *Кузьма*» [3:130].

На думку Т.Ф. Шумаріної, необхідно розрізняти дистантну і контактну комунікативну ситуації. У дистантній ситуації (згадування третьої особи, яка не бере участі в бесіді) вибір форми іменованого не обумовлюється статусними характеристиками комунікантів, присутністю (відсутністю) даної особи. Як і в контактній ситуації, форма іменування в присутності чи відсутності третьої особи у своїй основній масі є повним ім'ям. Наприклад: «*-Треба когось на варті поставити. Он хоча б і Дениса. А то вже вкладається. Який ранній. - Не треба Дениса!* - сердито вигукнув Охрім. - Бо він у мене не тільки сало, а й торбу з'їсть» [3:322]; «*-Йди вже отам спати... - проганяв її Тимко. - А ти? - Я ще трохи з Марком погомою*» [3:296]; «*Помітив мене*

Сазон - так того робітника звали - і каже: «Хлопець ти молодий, село знаєш добре, будеш при мені за помічника» [3:191]; «Колись баба *Улита*, ота, *Йосипе*, що на *Афон* ходила, приносила із святої гори якогось зілля...» [3:240].

Як зазначалося вище, мовленнєва поведінка особа регламентується не тільки статусними характеристиками. У процесі життєдіяльності людина, яка займає певну соціальну позицію, є виконавцем безлічі соціальних ролей. У комунікативному акті партнери можуть програвати різні ситуативні ролі та вступати у різні рольові відношення: чоловік-жінка, брат-сестра...

У звертаннях чоловіка до жінки, а також жінки до чоловіка переважно уживається емоційно-нейтральна форма - повна форма імені: «-То ти, *Оксене*?...*Оксене*...» [3:40]; «-їдь, *Олено*, евакууйся» [3:360]; «Ти потурай, *Павле*, то вони тобі й на шию сядуть» [3:153]; «-*Явдохо*, може, піти? Га?» [3:402]; «-Гріх тобі, *Йосипе*, гріх» [3:284]; «-*Уляно*, винеси ціпок і смушеву шапку» [3:437].

На вибір способу антропонімації друга головну роль відіграють не вікові відмінності, а ступінь близькості рольових партнерів. Серед іменних варіантів у комунікантів, які є друзями, знайомими, приятелями, найчастіше уживається повна форма імені: «*Марко* повернувся і пішов у темряву, і тоді серце *Тимка* йокнуло. Він наздогнав товариша і тихо сказав йому: - Ти стережись, *Марку*, голови не виставляй» [3:535]; «-Ха-ха! Медаль відбив, а ти цілим zostався? Ну й брешеш ти, *Охрім*» [3:291]; «-От що, *Северин*... Пересидів ти в мене два дні - мандруй далі» [3:300]; «-Ти чуєш, *Микифоре*, ще й шкабарчить! Незаконно вперся, ще й нахваляється» [3:166].

У ділових відносинах нижчі рольові партнери іменують вищих повним ім'ям і у контактній, і в дистантній ситуації. Так, у розмові *Оксена*, який є головою троянівської артілі, із Опанасом Бовдіюгом, Хомою Підситочком, Андрієм Блатуліним - рядовими селянами, уживається повна форма імені, що свідчить про повагу до *Оксена*: «Як тебе тут не було, *Оксене*, то ми про дещо говорили поміж собою. Може б, ми комусь іншому і не сказали, а тобі скажемо. Ти - людина партійна, з нашого - таки й села, так що з тобою можна без шапкування, а по-простому [3:100]; «*Оксен* хоч чоловік ніби й непоганий, а до нього так не ходять, як до вас» [3:184-185].

Слушним є зауваження О.В. Суперанської про те, що варіювання визначається не тільки часом і місцем вживання імені, але й сферою, в якій воно вживається, і відношенням того, хто говорить і слухає, до іменованого об'єкта [2:355]. Саме цей останній фактор і є основою, на якій розвивається

варіативність антропонімійних конотацій емоційно-оцінного характеру. У різних комунікативних актах адресат може бути носієм будь-якої соціальної позиції, адресант може мати різноманітні почуття відносно об'єкта іменування, численні і типи обставин, у яких уживається антропоформула [4:128]. Все це зводиться до того, що емоційні конотації навіть в одній антропомоделі варіюють від одного комунікативного акту до іншого. Розглянемо деякі ситуації, які вказують на стосунки між мовцями в момент ужитку моделі. Наприклад: «-Ех, *Марку, Марку...* От і з тобою розлука настала. А де ж наше дитинство, що ожиною пахло, де ж наша юність - голуба ташанська?» [3:539-540]. Цей мікроконтекст передає почуття смутку та розпачу від розлуки з товаришем. В інших ситуаціях підкреслюється доброзичливе ставлення мовця до персонажа, радість від зустрічі з героєм: «-Боже мій! *Оксен?* Старий линувся як навіжений і, схопивши руку односельчанина, затряс її з усієї сили, розглядаючи *Оксена* з усіх боків, похитуючи головою» [3:477]; «Хто кого обіймає - не розбереш. Тільки чується: - Панас Гичка? Оце ти? - *Оксене...* [3:368]; «Тимко стояв, знявши картуза, і чорна грудка злості на брата розтавала у його серці: «-Може, тобі чого треба, *Федоте*, то я збігаю на станцію, куплю...» [3:382].

Отже, як бачимо, в усіх розглянутих ситуаціях перевага надається антропомоделі «повна форма імені». З цього можна зробити висновок, що саме повна форма імені, якою виключно або переважно іменуються персонажі роману, є тією формою іменування, яка максимально відповідає сформованим до середини ХХ ст. уявленням про етику міжособового спілкування і є одним з головних способів називання селян.

1. Пименов А.В. О ситуативной вариативности в обучении речевой деятельности // Речевая ситуативность в преподавании иностранных языков в специальном вузе. - М., 1973.
2. Суперанская А.В. Общая теория имени собственного. - М., 1973.
3. Тютюнник Г.М. Вир: Роман. - К., 1979.
4. Шумарина Т.Ф. Антропонимическая вариативность в речевой коммуникации (на материале произведений И.С. Тургенева): Дис. ... канд. филол. наук. - Одесса, 1985.

Н. В. Кондратенко

ПИТАЛЬНЕ РЕЧЕННЯ ЯК НАЗВА

ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ

Назва твору - це перше, з чим зустрічається читач, відкриваючи книжку. Вона містить квінтесенцію змісту, те, що автор хотів насамперед донести до читача. Назва може бути формально представлена словом, словосполученням, реченням. Ю.О. Карпенко вважає, що назва як елемент ономастики є одиницею лексичного рівня, а як елемент структури твору - одиницею синтаксичного рівня, реченням [2:4]. Існує думка, що назва є особливим "типом фразового тексту" [5:131], при цьому предметом уваги були назви, співвіднесені зі словом або словосполученням. Між тим назвою художнього твору може бути при цьому і речення будь-якого функціонального типу. Об'єктом нашого дослідження стали питальні речення, які є назвами поетичних творів українських та російських поетів.

Назва твору є явищем номінації у широкому розумінні, тобто "позначення всього, що відображається та пізнається свідомістю людини" [1:234]. Дослідники виділяють такі типи номінації: нейтральна, авторськи спрямована та естетична [3:223]. Назва твору, на нашу думку, належить до останнього типу - естетичної номінації, "при якій слово вже цілком орієнтовано на передачу ідейних прагнень, і це впливає лише з контексту всієї творчості письменника" [3:223].

Крім того, назва твору має деякі особливості тому, що розташована до тексту, у зв'язку з чим виконує функції: "ініціальну, розділову, проспективну і номінативну" [4:109], бо є заголовком, відокремлює один текст від іншого, містить змістову перспективу та дає ім'я тексту.

Ці особливості властиві і назвам, які представлені питальними реченнями. Але речення-назва поетичного твору ще не було об'єктом спеціального дослідження, між іншим питальне речення. На наш погляд, існують деякі риси, притаманні саме питальним реченням, які є назвами поетичних творів.

Специфікою поезії є те, що твір необов'язково має авторську назву. Іноді замість назви використовують перший рядок вірша, так звані "технічні" назви (Ю.О. Карпенко). Тому серед аналізованих одиниць ми виділяємо дві групи: до першої належать авторські назви, а до другої - "технічні".

1. Питальні речення, які є **авторськими** назвами поетичних творів, не дуже поширені. Деякі з поетів взагалі не звертаються до цього типу найменування. Питання як заголовок вірша використовували більш, ніж

інші поети, в українській поезії М. Вороний, а в російській І. Северянін.

Найчастіше питальне речення, яке є назвою, повторюється в тексті. Воно може починати текст. Наприклад: "Чи зумієш?", "Чи не досить?" М. Вороного, "Что я значу?" О. Кольцова, "И это явь?" І. Северяніна.

Чи не досить?

Чи не досить вже ілюзій
І даремних мрій?
Хвилювання, сподівання,
Страчених надій?

Вирви з серця геть кохання!
А коли сього
Не захоче серце, разом
Вирви і його!

М. Вороний

Частина першого рядка, яка винесена у назву, має широке значення, вона містить в собі не тільки семантику однорідних додатків, які складають строфу. Риторичне питання звучить як буттєве, воно стосується всього життя ліричного героя. Друга, заключна, строфа побудована як відповідь на питання-назву, вона ніби конкретизує значення питального речення. Якщо спочатку невідомо, про що йде мова, то у другій строфі ми розуміємо, що розчарування, яке відбилося в назві, пов'язано з нещасливим коханням.

Назва може бути представлена у першому рядку, але мати трохи іншу форму. Наприклад, вірш М. Вороного "Камо?" починається: "Куди сховаюсь од злости?". Назва є старослов'янським синонімом до першого слова вірша, що одразу сигналізує про високий стиль, настроює читача на особливий пафос тексту. Але вірш за жанром є епіграмою, тобто спостерігається внутрішнє протиставлення форми і сатиричного змісту. Автор, граючи формою і змістом, підкреслює жанрову специфіку твору.

Авторська назва поетичного твору може бути вживаною як речення і у будь-якому іншому місці тексту. Поширеним є повторення питання-назви як рефрену. Наприклад, у П. Вяземського.

Когда? Когда?

Когда утихнут дни волненья
И ясным дням придет чреда,
Рассеется звездой спасенья
Кровавых облаков гряда?
Когда? Когда?

Когда воскреснут добры нравы,
Уснет и зависть и вражда?

Престанут люди для забавы
Желать взаимного вреда?
Когда? Когда? (...)

П. Вяземський

Організація твору пов'язана, по-перше, з ритміко-інтонаційним аспектом, а, по-друге, з семантичним. Вона навантажена естетично та сугестивно. У таких випадках вірш часто стає піснею, як у Є. Євтушенка *"Что ты знаешь про землю?"*.

Якщо питання не починає поетичний твір у першому рядку, то воно закінчує або кожен строфу, або весь текст; в цьому випадку воно є висновком, логічним завершенням думки автора. На відміну від розповідного речення, питальне є відкритим висновком, який спрямований на роздум.

А вы могли бы?
Я сразу смазал карту будня,
плеснувши краску из стакана;
я показал на блюде студня
косые скулы океана.
На чешуе жестяной рыбы прочел я
зовы новых губ.
А вы
ноктюрн сыграть могли бы
на флейте водосточных труб?

В. Маяковський

Питальні речення, які є назвою, можуть і не вживатися в самому тексті. Тоді вони часто мають широке значення. Як правило, це питання про загальну ситуацію, які є цілісними фразеологічними сполуками. Наприклад: *"Что это такое?"* С. Єсеніна, *"Что это было?"* Д. Хармса, *"Что нужно знать?"* І. Сєвєрянїна, *"Що?"* О. Ольжича. Можливо і використання цитати у цьому значенні, цитати, яка має таке змістове навантаження, що не потребує декодування в тексті. Наприклад, *"To be or not to be?"* Л. Українки, яка є ініціальним рядком монологу Гамлета з одноіменної трагедії В. Шекспіра.

Більшість назв-питань представлена реченнями реальної модальності теперішнього часу. Але часова віднесеність аналізованих конструкцій умовна, бо мається на увазі загальний теперішній час, який не співвіднесений з будь-якими подіями поетичної дійсності. Окреме вживання назви дає можливість розглядати час тільки відносно моменту мови, а цей момент настає кожного разу, коли читається вірш. Отже,

конструкції цього типу є **позачасовими**. Таким чином, граматичний теперішній час у питаннях-назвах є показником позачасовості.

Питальні речення як назви, на наш погляд, нестандартно виконують проспективну функцію. Вони не представляють зміст тексту у згорнутому вигляді, бо не містять будь-якої конкретної інформації. Дуже рідко текстові реалії з'являються у питанні-назві. Більш того, деякі заголовки можна віднести до багатьох віршів. ("Что значу я?" О. Кольцова, "Истина или счастье?" З. Гіпіус, "Чи пам'ятаєш?" М. Вороного, "Що?" О. Олесья, "Невже?" В. Симоненка). Це пояснюється тим, що вони побудовані як філософські питання. Назвою стають такі питальні речення, які повторюються в поезії, турбують автора. Це питання про сенс життя, буття людини, про людину і світ. Питання-назви з цієї точки зору можна розглядати як висловлення афористичного типу. Наприклад, безперечно такими є: "To be or not to be", "Камо?". Останнє є частиною біблійського "Камо грядеши?" - риторичного звертання Бога до апостола Петра.

2. Друга група становить "**технічні**" назви, в яких ініціальне питальне речення (перший рядок першої строфи) вважається назвою. Порівняно з власне питаннями-назвами "технічні" назви-питання частіше зустрічаються в тексті і є майже у всіх поетів. Вони кардинально відрізняються від попередньої групи. Наприклад, в українській поезії "I що тобі у славі цій?.." В. Стуса, "Це снилось?.." Є. Плужника, "Де зараз ви, кати мого народу?.." В. Симоненка, "Що з тобою, серце? Вмерло ти чи спиш?.." О. Олесья; в російській "Отчего мне так душно? Отчего мне так скучно?.." К. Бальмонта, "Кто мне откликнулся в чаще лесной?.." М. Заболоцького, "Душа! Когда устанешь верить?.." О. Блока, "Где связанный и пригвожденный стон?" О. Мандельштама та інші.

Слід зауважити, що "технічна" назва завжди репрезентована цілісним рядком вірша, але він необов'язково тогожний окремому висловленню. "Технічна" назва може становити частину простого або складного речення, а може, навпаки, складатися з кількох речень, останнє з яких необов'язково є закінченим у першому рядку. Якщо "технічною" назвою виступає питальне речення, то воно відповідне до всього рядка, бо закінчується знаком питання, що й свідчить про функціональний тип речення. Якщо питання поширене на кілька рядків, то в першому воно не може виступати як висловлення зі сформованою метою та інтонацією. Таким чином, питання в "технічних" назвах, якщо воно не займає весь рядок, є тільки частиною назви, а продовження рядка може мати різні відношення до питання.

Найпоширенішою є діалогічна структура, коли рядок починається з питання, за яким йде відповідь. Наприклад "По кому - подзвін? А

по нас... " В. Стуса, "Кто я? Что я? Только лишь мечтатель... " С. Есенина, "Что впереди? Счастливым долгий путь..." І. Буніна, "Поэзій вам?! Хи-хи-хи!" О. Олеся.

Якщо автор не дає відповідь на питання в наступному реченні, то відповідаю стає зміст всього вірша. Рядок продовжується реченням-роздумом, певним чином пов'язаним зі змістом питання. О.Блок "Ты помнишь? В нашей бухте сонной...", "Які там сльози? Хмари лебедині..." В.Стуса.

В таких випадках питальне речення репрезентує тему тексту, яка розгортається у вірші. Найчастіше в тексті йде пошук відповіді на питання або, якщо питальне речення є риторичним, обґрунтовується висловлена думка.

Однаковою мірою поширені "технічні" назви, в яких питальне речення співпадає з першим рядком. Незважаючи на те, що мається на увазі одне висловлення, а не сполука, в якій реалізуються певні відношення, окреме питання теж має велике семантичне навантаження.

"Технічною" назвою може виступати будь-яке питальне речення у структурному, функціональному та семантичному аспектах. Але їх спільною рисою є те, що ініціальне питання завжди є органічною частиною тексту. Вони чітко і конкретно окреслюють проблему і часто дають уявлення про зміст вірша. Те, що питання починає текст, свідчить про активну позицію мовця в його пізнавальній діяльності. "Технічні" назви рідко повторюються кілька разів у тексті (хоч таке теж має місце), тобто вони не є змістоформуєчим центром. Пропонуючи проблему для роздуму, питання вже подає і можливий шлях до вирішення цієї проблеми. Наприклад, риторичні питання потребують не відповіді, а погодження з думкою автора ("Чи не досить, поете?.. " Б. Олійника, "Де цвіт життя, де гомін, рух?.. " О. Олеся). Тобто "технічна" назва-питання, з одного боку, висвітлює активну позицію мовця, а з другого, активну мовну діяльність реципієнта.

Отже, авторські і "технічні" назви представлені питальними реченнями, на наш погляд, репрезентують різні лінгвоментальні позиції. У першому випадку ми маємо справу з глибоким філософським сприйняттям світу, спробою пізнати дійсність поза межами часу. Крім того, саме факт дібраної автором назви свідчить про те, що така позиція свідомо. Питання і текст пов'язані як семантично (текст є опосередкованою відповіддю чи роздумом щодо питання), так і структурно (питання, винесене в назву, повторюється в тексті).

"Технічні" назви-питання, навпаки, прагнуть пізнання не на рівні глобальних світобачних категорій, а потребують вирішення проблеми у конкретній мовленнєвій ситуації. Тобто вони репрезентують окремі

фрагменти мовної картини світу, тоді як авторські назви є елементом загального світоуявлення людини.

Таким чином, основною відмінністю двох типів назв-питань як в українській, так і в російській поезії є їх здатність представляти мовну картину світу у її різних виявах. Від того, яким чином мовець пізнає дійсність, такий образ світу у нього і складається.

1. Гак В.Г. К типологии лингвистических номинаций // Языковая номинация: Общие вопросы. - М., 1977.
2. Карпенко Ю.О. Назва твору як об'єкт ономастики // Повідомлення української ономастичної комісії. - К., 1975. - Вип. 13.
3. Ковтун Л.С. Соотношение эстетического и логического компонентов в лексической номинации // Языковая номинация: Общие вопросы. - М., 1977.
4. Кухаренко В.А. Имя заглавного персонажа в целом художественном тексте // Русская ономастика. - Одесса, 1984.
5. Траченко О. Діалектика номінативної та комунікативної природи заголовка як знака тексту // Актуальні проблеми менталінгвістики. - К. - Черкаси, 1999.

ОГЛЯД ОНОМАСТИЧНИХ ПРАЦЬ, ОДЕРЖАНИХ РЕДАКЦІЄЮ (10-12)

10. Калинин В.М . Поэтика онима.- Донецк: Юго-Восток, 1999. -408 с.Наклад 500.

Монографія В.М. Калінкіна - фундаментальний, всебічний і глибокий виклад, а значною мірою - побудова теорії літературної ономастики, яку автор називає поетичною ономастикою, віддаючи перевагу терміну поетика оніма, винесеному в заголовок. Робота складається з трьох розділів.

Перший - «Пролегомени, аксіоми й постулати загальної теорії поетики оніма». Він містить п'ять підрозділів першого ступеня: 1) «Загальні передумови, цілі та завдання розгляду теоретичних проблем поетики оніма». Підрозділ розгортає думку, висловлену автором наприкінці вступу: «на зміну дуже поширеному опису функцій власних імен у художній літературі прийшов час пошуку загальних закономірностей і концептуальних розв'язань, що торкаються сутності використання власних імен як художнього засобу» (с. 19). 2) «Фактори перетворення власної назви в засіб поетики й доісторія наукового вивчення онімії художніх творів». Доісторія починається від Платона й Арістотеля. Багато уваги автор приділяє поглядам Ф. Прокоповича й М. Ломоносова, наводить взірці використання власних назв у старій літературі. 3) «Статус поетики оніма»: йдеться про предмет, методи та назву дисципліни. 4) «Зв'язок поетики оніма з іншими науками». 5) «Деякі аксіоми й постулати поетики оніма». Пропонується 6 аксіом: усяке поетичне ім'я є знаком «фіктивного» існування означуваного; власне ім'я в художньому творі та позначуваний ним предмет знаходяться в стані взаємного самовідображення; власна назва одержує свою значимість у контексті, що розуміється як найширший принцип; усяка власна назва може мати нескінченну кількість значень, тобто перетворюватися на символ; власна назва в художньому творі результат не лише авторської творчості, а й читачького сприйняття; власна назва в художньому творі є предикація розуміння позначуваної предметності. На їх базі висуваються три постулати: специфіки предмета поетики оніма; специфіки значення поетоніма; специфіки поетики оніма.

Другий розділ - «Феноменологія, семасіологія, контекстна семантика і поетика оніма». Чотири підрозділи: 1) «Феноменологічне тлумачення особливостей поетонімів». Спираючись передусім на філософські концепції А.Ф. Лосева, автор тлумачить сутність поетонімів як функціональних елементів художнього тексту і вбачає її у русі, у поетонімогенезі, тобто накопиченні змістової сфери: нульова образність

(аніконічність), розвиток конотем, індикатор, алегорія, метафора, символ, міф. 2) «Семасіологія поетонімів». Аналізується природа і семантика власних назв та природа й семантика поетонімів, зокрема їх конотативні властивості. 3) «Контекстні синоніми, дескрипції, ономастичні перифрази». Теоретичне осмислення ономастичних перифраз належить до блискучих досягнень цієї блискучої праці. 4) «Поетонім і контекст».

У третьому розділі «Функціонування поетонімів», який містить шість підрозділів, В.М. Калінкін підкреслює поліфункціональність поетонімів, розглядає п'ять типових прийомів їх художньої реалізації, аналізує дві найавторитетніші класифікації поетонімів - А. Вілконя та Л. Белея і, відзначаючи їх вади, відмовляється від побудови власної класифікації. Натомість автор переходить до розгорнутого аналізу рівневих функцій поетонімів, тобто розглядає не що, а чим виражає поетонім ті чи ті сенси. Йдеться про фонетику, словотвірні засоби, лексико-семантичні та лексико-граматичні засоби, граматичні категорії, синтаксичні функції та роль поетонімів у риторичних фігурах і тропях. У поетонімах, як це добре показав В.М. Калінкін, задіяні усі ці рівневі аспекти і всі одержують істотне функціональне навантаження.

Монографія В.М. Калінкіна, написана на матеріалі різних літератур, передусім російської, а також української й польської, синтезує й теоретично узагальнює досьогоднішній доробок у літературній ономастиці, містить чимало нових ідей і цілих концепцій, загалом вибудовує гідну уваги теоретичну основу цієї захоплюючої і дуже складної ономастичної дисципліни.

11. Медвідь-Пахомова С.М. Еволюція антропонімних формул у слов'янських мовах. - Ужгород, 1999. - 246 с. Наклад 400.

У цій інформаційно та концептуально насиченій монографії п'ять розділів. Перший - «Вплив екстралінгвальних факторів на вибір антропонімоформул і розвиток антропонімійної системи». Протягом тисячоліть слов'янська система антропонімів була однолексемною. Наводяться найдавніші свідчення слов'янських імен від IV ст. (Бож, щодо якого, до речі., О.М. Трубачов аргументовано показав, що це ніякий не Бож, а Вожь) до IX ст. Ця система проіснувала у слов'ян до XIII - XV ст. Переважно у межах однолексемної антропосистеми змістовно розглянуто її зв'язки й залежність від язичництва, церкви, держави, статі та віку іменованого, моди.

У другому розділі «Система антропонімних формул у слов'янських мовах та їх динаміка» діахронічне і досить розгорнуто аналізуються різні дволексемні антропоформули слов'янських мов та, значно стисліше, три- і чотирилексемні антропоформули. Вагомим є огляд класифікацій антропоформул. Ономасти тут, здається, дуже пере-

більшили допрізвищеву неунормованість, уживаючи навіть слово «хаос». А ніякого хаосу не було, не було 33 чи 48 антропоформул. І авторка дуже правильно слідом за М.Л. Худашем обирає покомпонентний принцип класифікації. Але вона його (як і інші вчені) недооцінює. Можна твердити, що серед дволексемних іменувань до появи прізвищ було не чотири (М. Худаш) і не шість (С. Медвідь-Пахомова) антропоформул, а тільки одна, точніше — один інваріант: ім'я + додаткове ім'я. Говорячи про різні антропоформули, дослідники плутають функціональне й генетичне. Можна розділити додаткове ім'я на патроніми, назви за професією, за особливостями людини і т.д., але це - суто генетичний бік справи. Так само можна особові імена поділити на автохтонні (язичницькі) та календарні (християнські), а останні на єврейські, грецькі і т.д. і цим значно збільшити кількість антропоформул. Але в обох випадках генетично різне є функціонально тотожним.

У третьому, четвертому та п'ятому розділах еволюція антропоформул розглядається вже не за типами цих антропоформул, а за окремими мовами, відповідно, східних, південних та західних слов'ян. Тут, як і в двох попередніх розділах, знаходимо багато цінних спостережень та інтерпретацій, свіжих думок. Зіставлення антропонімічної еволюції в різних слов'янських мовах дозволяє дослідниці виявити багато важливих моментів, що залишаються поза увагою вчених, що в своїх ономастичних студіях обмежуються одною мовою.

12. Матіїв М.Д. Словник гідронімів басейну ріки Стрий. - К.; Сімферополь: Кримнавчпеддержвидав, 1999. - 91 с. Наклад 500.

Україна забезпечена дуже пристойним «Словником гідронімів України» (СГУ). Але регіональні студії В.П. Шультгача, О.П. Карпенко та ін. багаторазово виявляли, що там зафіксовано далеко не все, у принципі - значно менше половини гідронімних скарбів України. Ось і словник М.Д. Матієва до 357 вказаних у СГУ гідронімів басейну Стрия долучив ще 1065. Тобто в СГУ вказано щодо Стрия лише чверть того, що є. Поза тим для 117 поданих у СГУ гідронімів М.Д. Матіїв зробив ті чи ті уточнення, часто дуже істотні. Увесь матеріал дослідник зібрав експедиційним шляхом, особисто.

Особливу цінність становлять відкриті М.Д. Матієвим гідронімні ланцюжки - різні назви того ж потоку в різних селах. У словникових статтях подається докладна інформація щодо назви водотоку, його кваліфікації (річка, потік, потічок, поточина, звір, зворець) та локалізації.

У словнику «зроблено спробу подати реєстрові слова відповідно до норм літературної мови», а в кінці статті «фіксуються назви говіркової мови». Ця «спроба» викликає серйозні сумніви, оскільки тут у принципі

вона не може не бути суб'єктивною. Скажімо, реєстрове слово - Багінський, а «говіркова вимова» - Багінський (с.9). Але чому перша форма літературніша за другу? Або ще краще: реєстрове Гусяків потік доповнюється говірковим Гушаків потік (с. 18). Якщо форма Гусяків потік реально існує, вживається, то треба Гушаків потік відзначити як варіант, а не як «говіркову вимову», бо за сенсом сказаного у «Передмові» об'єкт реально називається Гушаків потік, а автор воліє замінити його на форму Гусяків потік, що є абсолютним суб'єктивізмом і спотворенням, а не «олітературенням» назви. Сказане так само відноситься до пар Дерешин - Джерешин (с. 19), 3 Жолоба Дмитра Семеновича - 3 Жолоба Митра Симьонового (с.28), 3 Осовнів - 3 Осовні (с.30) та ін. Якщо йдеться про вибір одного з існуючих варіантів для реєстрового слова, то це одна справа (і про такий підхід обов'язково треба сказати в «Передмові»). А якщо автор самотужки міняє Симьонового на Семеновича - то це вже зовсім інша дія, що заслуговує не схвалення, а осуду.

І ще одне міркування. Словник М.Д. Матієва - суто гідронімічний, без інтерпретацій чи етимологій. Але для багатьох назв дуже потрібна суміжна топонімічна інформація, яку експедиційним шляхом видобути легко, а кабінетним - важко. Скажімо, для назви 3 Осовні дуже цінним було б уточнення : «тече від гори (горба, яру, лісу?) Осовня». Взагалі, інформація про суміжну омонімічну чи однокореневу топонімію була б дорогоцінною для дослідників. Утім, словник М.Д. Матієва і так вивпвнений дорогоцінною для науки і практики інформацією.

Юрій Карпенко

НАШІ АВТОРИ

Босва Євеліна Володимирівна - кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови та літератури Південноукраїнського державного педагогічного університету.

Брайченко Світлана Леонідівна - кандидат філологічних наук, асистент кафедри українознавства і культурології Одеського державного медичного університету.

Дубина Наталія Михайлівна - аспірантка кафедри української мови ОДУ.

Карпенко Олена Юрївна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри лексикології та стилістики англійської мови ОДУ.

Карпенко Юрій Олександрович - доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови ОДУ.

Кондартенко Наталія Василівна - аспірантка кафедри російської мови ОДУ.

Крупеньова Тетяна Іванівна - асистент кафедри української мови та літератури Південноукраїнського державного педагогічного університету.

Кутуза Наталія Валеріївна - викладач української мови та літератури СШ № 59 м. Одеси, здобувач кафедри української мови ОДУ.

Лучик Василь Вікторович - доктор філологічних наук, професор, завідувач кафедри української мови Кіровоградського державного педагогічного університету.

Мельник Мирослава Романівна - кандидат філологічних наук, старший викладач кафедри української мови та літератури Південноукраїнського державного педагогічного університету.

Панскіна Тетяна Іванівна - аспірантка кафедри української мови ОДУ.

Сеник Ганна Володимирівна - викладач кафедри української мови ОДУ

Соколова Алла Василівна - здобувач кафедри української мови Ізмаїльського державного педагогічного інституту.

Степанов Євген Миколайович - кандидат філологічних наук, доцент, докторант кафедри російської мови ОДУ.

Фоміна Людмила Федорівна - кандидат філологічних наук, доцент кафедри російської мови ОДУ.

Шестопалова Людмила Дмитрівна - аспірантка кафедри української мови Ізмаїльського державного педагогічного інституту.

Шульгач Віктор Петрович - доктор філологічних наук, старший науковий співробітник Відділу лексикології, термінології та ономастики Інституту української мови НАН України.

Зміст

В. П. Шульгач «НОВГОРОДСКИЕ ПИСЦОВЫЕ КНИГИ» ЯК ДЖЕРЕЛО РЕКОНСТРУКЦІЇ ПРАСЛОВ'ЯНСЬКОГО АНТРОПОНІМНОГО ФОНДУ	3
В. В. Лучик МОТИВИ НОМІНАЦІЇ ВОДНИХ ОБ'ЄКТІВ В ІНДОЄВРОПЕЙСЬКИХ І ТЮРКСЬКИХ МОВАХ (НА МАТЕРІАЛІ ГІДРОНІМІЇ СЕРЕДНЬОГО ДНІПРО-БУЗЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ)	7
Е. Н. Степанов ФАКТОРИ ФОРМИРОВАНИЯ ОДЕССКОГО УРБАНОТОПОНИМИИ	12
Л. Ф. Фомина ОСВОЕНИЕ РУССКИМ ЯЗЫКОМ ЕВРОПЕЙСКОЙ АСТРОНОМИЧЕСКОЙ НОМЕНКЛАТУРЫ В ПЕТРОВСКУЮ ЭПОХУ (на материале названий незодиакальных созвездий)	23
Г. В. Сенік ОСОБЛИВОСТІ МОВЛЕННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО СТВОРЕННЯ ПРИЗВИСК	30
С. Л. Брайченко СЛОВ'ЯНСЬКІ АВТОХТОННІ ЖІНОЧІ ІМЕНА ТА АНТРОПОНІМІЧНА МОДА НАПРИКІНЦІ ДРУГОГО ТИСЯЧОЛІТТЯ	36
Н. В. Кутуза АКТУАЛЬНІ ПАРАМЕТРИ ЕРГОНІМІЧНОГО ДЕКОДУВАННЯ	40
Н. М. Дубина ФУНКЦІЇ ТОПОНІМІВ У ВЕСНЯНКАХ	47
Т. І. Панькіна ЄВРОПЕЙСЬКІ СТОЛИЦІ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКОГО СВІТОСПРИЙНЯТТЯ: НА МАТЕРІАЛІ ПРИСЛІВ'ІВ ТА ПРИКАЗОК	54
М. Р. Мельник ВЛАСНІ НАЗВИ В ОСМИСЛЕННІ СВІТУ ПОЕТОМ: “ДУМА ПРО БРАТІВ НЕАЗОВСЬКИХ” ЛІНИ КОСТЕНКО	63

О. Ю. Карпенко ПРО ЛІТЕРАТУРНУ ОНОМАСТИКУ ТА ЇЇ ФУНКЦІОНАЛЬНЕ НАВАНТАЖЕННЯ	68
Т. І. Крупеньова ОНІМІЯ ДРАМАТИЧНИХ ТВОРІВ ЛЕСІ УКРАЇНКИ ПОЧАТКУ ХХ ст.	75
Е. В. Боєва БЕЗІМЕННА ЛОКАЛІЗАЦІЯ І ТЕМПОРАЛЬНІСТЬ У ХУДОЖНЬОМУ ПРОСТОРІ ТВОРІВ В. ВИННИЧЕНКА	84
Л. Д. Шестопалова РОЛЬ АНТРОПОНІМІВ У ЗМАЛЮВАННІ ПЕРСОНАЖА: ОБРАЗ ТІТКИ ДОРИ У ПОВІСТІ В. Г. ДРОЗДА «ІРИЙ»	92
А. В. Соколова ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОВНОГО ОСОБОВОГО ІМЕНІ ЯК АНТРОПОМОДЕЛІ В РОМАНІ ГРИГОРІЯ ТЮТЮННИКА «ВИР»	98
Н. В. Кондратенко ПИТАЛЬНЕ РЕЧЕННЯ ЯК НАЗВА ПОЕТИЧНОГО ТВОРУ	102
ОГЛЯД ОНОМАСТИЧНИХ ПРАЦЬ, ОДЕРЖАНИХ РЕДАКЦІЄЮ (10 – 12)	108
НАШІ АВТОРИ	112

Наукове видання

**Записки
з ономастики**

Випуск 4

Збірник наукових праць

Українською та російською мовами

Зав. редакцією *Т. М. Забанова*
Редактор *Ж. Б. Мельниченко*
Технічні редактори *Р. М. Кучинська,*
А. О. Хворостецький

Здано до набору 24.05.2000. Підписано до друку 27.07.2000. Формат 60x84/16.

Папір офсетний. Гарнітура "Times". Друк офсетний.

Ум. друк. арк. 6,74. Тираж 200 прим. Зам. № 430.

Видавництво і друкарня "Астропринт"
65026, м. Одеса, вул. Преображенська, 24.

Тел.: (0482) 26-98-82, 26-96-82.

www.astroprint.odessa.ua

НАУКОВА БІБЛІОТЕКА ОНУ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА

Записки з ономастики

З-324 Вип 4; Збірка наукових праць / Відп. ред. Ю. О. Карпенко. –
Одеса: Астропринт, 2000. – 116 с.

ISBN 966-549-458-9.

з 4602000000-096 Без оголош.
549-2000

ББК 81.031.4я5